بازنمایی تهیدستان شهری در روزنامهٔ اطلاعات (۱۳۳۲-۱۳۰۵)؛ دولت ناکارآمد و سوژهٔ ناتوان در تقلای بقا

۱- علیرضا ذاکری
دکتر جامعه‌شناس، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس ، تهران، ایران.

۲- مجید فولادیان
دکتر جامعه‌شناس، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) <fouladiyan@um.ac.ir>

۳- ملیکا مقدم
کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

مقدمه: *چگونگی بازنمایی فرودستان در متون مکتوب، یکی از عوامل شکل‌دهنده به حیات اجتماعی فرودستان است. علاوه بر این با عنایت به بازنمایی فرودستان در متون مکتوب، می‌توان به ذهنیت نویسندگان این متون دربارهٔ فرودستان و چگونگی مواجههٔ آنها با فرودستان پی برد.*

روش: *هدف ما در این مقاله آن است که نخست با رجوع به شمارگان مختلف روزنامهٔ اطلاعات در سالهای مختلف، به بازنمایی تهیدستان شهری در جریده‌ای دولتی دست پیدا کنیم و حدودی از شیوهٔ نگاه بوروکراسی کشور به آنان را بازسازی کنیم. دوم برخی از شیوه‌های مواجههٔ تهیدستان شهری با دولت در این سالها را تا جایی که در روزنامهٔ دولتی اطلاعات بازنمایی شده است، تصویر کنیم. تمرکز ما بر بازنمایی تهیدستان شهری تهران خواهد بود.*

یافته‌ها: *تهیدستان شهری فقط در هنگامهٔ بحران و وضعیتهای بحرانی رؤیت‌پذیر می‌شوند. اغلب جمع‌آوری و به مبدأ بازگردانده می‌شوند و گاه به کاری موقت گماشته می‌شوند و همواره مشمول تفقد ملوکانه‌اند. در ارتباط با شیوهٔ مواجههٔ دولتها با تهیدستان شهری می‌توان از «دیالکتیک ناکارآمدی» سخن گفت.*

بحث: *در ارتباط با مواجههٔ تهیدستان شهری با دولت، آنها در فقدان نخستین ضرورتهای زندگی مانند کار و نان، اغلب به تقلا برای بقا مشغولند و به چیزی بیش از آن نه فکر می‌کنند و نه می‌توانند برسند.*

واژه‌های کلیدی:

تهیدستان شهری، سوژهٔ ناتوان، بازنمایی، دولت ناکارآمد.

تاریخ دریافت: *۱۴۰۱/۰۶/۲۴*

تاریخ پذیرش: *۱۴۰۲/۰۲/۲۰*

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

Social Welfare Quarterly, Vol 23, Summer 2023, No 89

Representation of urban subalterns in Ettela'at newspaper(1926-1953): inefficient state and powerless subjects in struggle for survival

1- **Alireza zakeri**
Ph.D. in Sociology, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

2- **Majid fouladiyan**
Ph.D. in Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
(Corresponding Author)
<fouladiyan@um.ac.ir>

3- **Melika moghaddam**
M.A student in sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

Introduction: The representation of subalterns in written texts is one of the formative factors contributing to the social life. Furthermore, by considering the representations of subalterns in written texts, one can gain insights into the mindset of the authors regarding subalterns and how they approach these groups.

Method: Our objective in this paper is first to examine various issues of the "Ettela'at" daily throughout years to uncover the representation of subalterns in a government newspaper and to reconstruct perspective of the national bureaucracy towards them. Second, we aim to depict some of the modes of interaction of subalterns with the government during these years, as far as they have been portrayed in the government newspaper "Ettela'at". Our focus will be on the representation of subalterns in Tehran.

Findings: subalterns become visible only during times of crisis and critical situations. They are often collected and returned to their places of origin and sometimes are assigned a temporary job, always subject to inspection. Regarding the government's approach to subalterns, we can talk of the "dialectic of inefficiency".

Discussion: In terms of the interaction between urban subalterns and the government, in the absence of basic life necessities such as work and bread, their focus is primarily on survival. They cannot think, let alone reach, beyond the confines of this immediate struggle.

Keywords:
urban subalterns, powerless subject, representation, ineffective government
Received: 2022/09/15
Accepted: 2023/05/10

Citation: zakeri A, fouladiyan M, moghaddam M. (2023). Representation of urban subalterns in Ettela'at newspaper(1926-1953): inefficient state and powerless subjects in struggle for survival. refahj. 23(89), 77-127.
URL: http://refahj.uswr.ac.ir/article-1-4122-fa.html

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

Extentded Abstract

Introduction: The representation of subalterns in textual narratives significantly shapes their social existence. Analyzing how subalterns are portrayed in texts provides insights into the perspectives of the authors regarding subalterns and their comprehension of them. Within contemporary Iranian history, two distinct trends in representation of subalterns stand out. The first trend, influenced by literature from the Russian Revolution and European trade unionism and organizational socialism, emphasizes worker parties, unions, and activists. Notable Iranian historians, like Khosrow Shakeri, Habib Lajevardi, and Mohammad Hossein Khosrowpanah exemplify this approach. The second trend, influenced by European historians like E.P. Thompson, focuses on ordinary subalterns who are often unnoticed and unnamed in history, termed the "social history of subalterns." Iranian scholars such as Ervand Abrahamian, Stefanie Cronin, Asef Bayat, Touraj Atabaki, and Mohammad Maljoo contribute to this tradition.

However, while the "social historiography of subalterns" sheds light on their lives, it often lacks critical analysis of their experiences. This narrative portrays subalterns' lives as dynamic, highlighting forms of resistance, yet marginalizing the ongoing exploitation they face and their limited agency. This perspective is uncritical and by using Lukács' concept of "Tailism": intellectuals following the masses, we can have a critical view of it. This perspective stems from misinterpretations of Thompson's work. Thompson's nuanced historical analysis contrasts with the oversimplified positive narrative adopted by some Iranian scholars. Hence, this article seeks to break from this trend, aiming to offer a critical social historiography of subalterns within the larger framework of social sciences.

This uncritical view seems to be the product of two misunderstandings of Thompson's writings. First, Thompson is a writer of long-term history and presents his assessment of the development of the working class and the subjectivity of the ordinary subaltern people in a long-term history. While writing this long-term history, Thompson has repeatedly pointed out subalterns' occasional errors and has not lost his critical view of them. However, Iranian writers influenced by Thompson have often studied a short period of history and to a large extent have ignored Thompson's critical view. On the other hand, constructing "essence" - even if hid-

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

den and unspecified - from the results of Thompson's "historical" study has caused Iranian researchers to assume concepts such as spontaneity, creativity, activism, and moral economy as the "essence" of subalterns, looking for these features in every moment of history. In this way, one of the most important characteristics of Thompson's tradition, the belief in the contingency of history and its possibilities, is repudiated this time in favor of presenting a positive narrative of subalterns. It should not be forgotten that it was the narrator of the formation of the working class in England during one of its most brilliant periods, i.e., 1780-1832, and not the narrator of the experience of ß subalterns in all history and all societies.

Therefore, in terms of a break from the necessarily tradition of writing the history of parties and official activists of the working class, the present paper is in line with the "social historiography of subalterns" and deals with the ordinary subalterns in the cities in the era since the beginning of the century and the coup d'etat of August 28, 1953. However, since the tradition of "social historiography of subalterns" in Iran often lacks a critical view towards subalterns, this paper distances itself from this tradition.

In our opinion, abandoning theoretical concepts such as "alienation" and "ideology" and neglecting the empirical role of religion in the social life of subalterns have prevented the social historians of these groups in Iran from attending to an important part of the social life of subalterns. In addition, relinquishing the concept of "totality" has rendered many of the everyday actions of the oppressed people as "resistance," regardless of their effect, or lack thereof, on the totality of social structures. We seek to take account of these issues and try to foster a kind of "critical social historiography of subalterns" in continuity with critical traditions in social sciences.

Method: This paper primarily aims to uncover the representation of urban subalterns in government newspapers, revealing the bureaucratic perspective on this issue. The analysis draws from various issues of the "Ettela'at" daily across different years. Additionally, the paper examines how urban subalterns have interacted with the government during this period, as depicted in the same newspaper. The focus centers on Tehran's subaltern population. This research covers all issues of

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

the newspaper from its inception in 1926 until the August 28, 1953, coup d'état. In addition, we have studied the deliberations of the National Assembly as well as other sources such as Mohsen Hesam Mazaheri's research on the representation of religious rituals in the Ettela'at newspaper. The years 1926 to 1953 are crucial due to the establishment of modern absolutist government in Iran and the shifts in urban subaltern dynamics during this period which concludes with the first migration wave from the countryside (1941 to 1953).

Findings: Urban subalterns are most visible during crises, often being collected and returned to their places of origin and occasionally assigned temporary jobs, constantly subject to royal scrutiny. The interaction between governments and urban subalterns can be understood through the "dialectic of inefficiency," whereby economic crises along with the inefficiency of governments in protecting national interests or effectual economic interventions facilitate the formation of urban slums. Notably, economic crises strengthen repressive policies towards urban subalterns. Reformist policies can be observed only in departure from economic crises. In terms of the interaction between urban subalterns and the government, in the absence of basic life necessities such as work and bread, their focus is primarily on survival. They cannot think, let alone achieving their goals, beyond the confines of this immediate struggle.

Discussion: This struggle for survival, identified by Muhammad Maljoo as "passive agency" (2021) and a few decades earlier as "the quiet encroachment of ordinary people" by Asef Bayat, results in minimal changes to their circumstances. Subalterns' struggle for survival lacks the capacity to create substantial change, despite their passive activity and incremental progress, the crisis of work and bread hunts them to the last day of their lives. Factors like education, literacy, and health constraints contribute to their limited agency and prevent them from understanding the reasons behind their plight. They can be regarded as self-alienated "powerless subjects" with limited agency. While some "subjectivity" could be attributed to them in their activism, this latter falls short of instigating meaningful change in the status quo. Religion often exacerbates their self-alienation and aligns them with

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

forces that influence their destiny. The growth of religious rituals among subalterns in the 1940s and beyond doesn't necessarily correspond to increased awareness of their social status. Subalterns' religious practices in the 1940s and 1950s, guided by preachers, differ from the religion of intellectuals, with significant but understudied implications for politics.

In conclusion, this article strives to challenge the oversimplified portrayal of subalterns' actions as resistance and highlights the need for deeper investigations into concepts like "alienation" and "resistance," suggesting that more emphasis should be made on the role of organization and education among subalterns.

Ethical Considerations

Authors' contributions

The authors contributed effectively to this article.

Funding

This article does not receive any financial support for its publication by any entity or organization.

Conflicts of interest:

In the present study, the authors showed no conflict of interest.

Acknowledgments:

In this article, in addition to observing the principles of professional conduct, all rights related to the sources cited are respected and the references are carefully cited

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

مقدمه

فرودستان، بخشی از جامعه را تشکیل می‌دهند که به‌واسطهٔ فقدان دسترسی به منابع و امکانات، اغلب قدرت بازنمایی خود را ندارند. آنها معمولاً به‌وسیلهٔ دیگران بازنمایی می‌شوند. چگونگی بازنمایی آنها در رسانه‌های مختلف، سازندهٔ بخشی از تصور جامعه دربارهٔ آنهاست و نشانه‌ای از مختصات فکری بازنمایی‌کنندگان.

در ایران، دو دههٔ نخستین قرن چهارده شمسی از دوره‌های مهمی است که به‌واسطهٔ مشکلات مهمی مانند عوارض جنگ جهانی اول و دوم، بی‌ثباتی سیاسی و محدودیت کشور در تولید منابع لازم برای تأمین معیشت مردم، فرودستی به مسئله‌ای مهم تبدیل می‌شود. ازآنجاکه در این دوره نهادهای بوروکراتیک مدرن، آرام‌آرام شکل گرفته و تثبیت می‌شوند، شاهد سیاست‌گذاری برای فرودستان نیز هستیم. مشکلات اقتصادی در این دوره تا بدانجا افزایش پیدا می‌کنند که در سالهای نخستین دههٔ ۲۰، حل‌وفصل «بلوای نان» از مهم‌ترین دغدغه‌های سیاست‌گذاران در کشور است. مجموعهٔ این مسائل سبب می‌شود که شاهد رشد تدریجی بازنمایی فرودستان در مطبوعات در این دوره باشیم (فولادیان و مقدم، ۲۰۲۱).

ما در این مقاله با تمرکز بر روزنامهٔ اطلاعات و بازنمایی تهیدستان شهری تهران، به این پرسش پاسخ خواهیم گفت که تهیدستان شهری در مطبوعات مکتوب این دوره چگونه بازنمایی شده‌اند؟ استراتژیهای دولت و خیرین برای مواجهه با تهیدستان شهری چگونه بازنمایی شده است؟ مواجههٔ تهیدستان شهری با دولت چگونه بازنمایی شده است؟

مرور انتقادی منابع

این تحقیق از حیث نظری ذیل مقولهٔ «تاریخ‌نویسی اجتماعی فرودستان» قرار می‌گیرد. اساساً در تاریخ‌نویسی تا قبل از قرن بیستم، فرودستان کمتر به صورت مستقل موضوع توجه بوده‌اند. از حیث تاریخ‌نویسی فرودستان شاخهٔ نسبتاً نوپایی است. تاریخ‌نویسی عموماً تاریخ

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

قدرتها بوده است. تاریخ پادشاهان و نبردها و سلسله‌ها. در قرن بیستم شاهد ظهور نحله‌های جدیدی در تاریخ‌نویسی هستیم که به شیوه‌های مختلف فرودستان را موضوع مطالعه قرار می‌دهند. در ایران نیز تاریخ‌نویسی متأثر از فضای عمومی تاریخ‌نویسی در غرب بوده است. بخش مهمی از تاریخ‌نویسی ایران تا امروز همچنان تاریخ سلسله‌های پادشاهی و مناسبات قدرت است. اغلب آثاری هم که به تاریخ فرودستان پرداخته‌اند، بر نگارش تاریخ احزاب و تشکلهای کارگری و فعالان آنها متمرکز بوده‌اند (اتابکی، ۲۰۲۱).[۱]

به‌رغم ترجمهٔ برخی آثار اصحاب مکتب آنال (بلوخ، ۱۹۸٤؛ برودل، ۱۹۹۳؛ برک، ۲۰۱۷) و ترجمهٔ پاره‌ای شرحها دربارهٔ این مکتب (لوگوف، ۲۰۲۱)، هنوز می‌توانیم ادعا کنیم این سنت چندان شناخته‌شده نیست و پژوهشهای چندانی با استفاده از مبانی این سنت در مورد ایران انجام نشده است، اما با آرای تامپسون آشنایی بیشتری وجود دارد. با ترجمهٔ مقالاتی از یرواند آبراهامیان و پس از او آصف بیات، توجه به فرودستان سازمان‌دهی‌نشده و زندگی روزمرهٔ آنها آغاز شد و آثار مختلفی در این حوزه به رشتهٔ تحریر درآمد که اغلب تحت‌تأثیر درکی خاص از آراء تامپسون قرار داشت.

«مردم در سیاست ایران» (آبراهامیان، ۲۰۱۵)[۲]، «سیاستهای خیابانی»(بیات، ۲۰۰۰) زندگی همچون سیاست (بیات، ۲۰۱۱)، نان و عدالت در دورهٔ قاجار (کرونین، ۲۰۲۱)، دولت و فرودستان (اتابکی، ۲۰۱۵)، تاریخ فرودستان (اتابکی، ۲۰۲۱) و کوچ در پی کار و نان (مالجو، ۲۰۲۱) و «زندگی روزمرهٔ تهیدستان شهری» (صادقی، ۲۰۱۸)[۳] از آن جمله‌اند. با ترجمهٔ «طبقهٔ کارگر در انگلستان»(تامپسون، ۲۰۱۷) به زبان فارسی امکان بیشتری برای آشنایی با این سنت

۱ - اتابکی در دو مقالهٔ «تاریخ‌نگاری سدهٔ بیستم در ایران: خاطره، فراموشی و آفرینش» و «تاریخ و تاریخ‌نگاری کار و طبقهٔ کارگر ایران»، شرحی از تحول تاریخ‌نویسی فرودستان در ایران ارائه کرده است (اتابکی، ۱٤۰۰).
۲ - این کتاب ترجمهٔ مجموعه‌ای از مقالات آبراهامیان است که طی سالیان متمادی نوشته شده و از منابع مختلفی جمع‌آوری شده است. محمد مالجو اثر دیگر آبراهامیان با نام «ایران بین دو انقلاب» را اثری پیشگام در مطالعات متأثر از چارچوب نظری تامپسون دانسته است (تامپسون، ۱۳۹٦: ۱۰).
۳ - صادقی پژوهش خود را متأثر از چارچوب نظری آصف بیات دانسته است (صادقی، ۲۰۱۸).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]
[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

به وجود آمده است.[1]

«حکایت دختران قوچان» نوشتهٔ افسانه نجم‌آبادی اثر دیگری است که تحت‌تأثیر سنت مطالعات فمینیستی تلاش می‌کند نشان دهد چگونه تقدیر فرودستان معمولی و در این اثر دختران فرودست، در رقم‌زدن تقدیر تاریخی ایران دورهٔ معاصر مؤثر بوده است، اما در مطالعات تاریخی این تأثیرگذاری به‌کلی به فراموشی سپرده شده است (نجم‌آبادی، ۲۰۰۲).

در سالهای اخیر مطالعات پیرامون فرودستان معمولی گسترش یافته و به‌ویژه نسل جوان با استفاده از روشهای کیفی مانند مصاحبهٔ عمیق و مشاهدهٔ مشارکتی تلاش کرده‌اند ابعاد مختلف زندگی و کنش‌گری آنان را در زندگی روزمره تصویر کنند.[2]

مقالهٔ حاضر از حیث متمرکزبودن بر فرودستان معمولی ذیل «تاریخ اجتماعی فرودستان» قرار می‌گیرد، اما نقدی که بر عمدهٔ این تحقیقات وارد است، آنکه آنها در مواجهه با فرودستان نگاه انتقادی نداشته و اغلب با چشمانی خیره نظاره‌گر فرودستان معمولی بوده‌اند. به نظر سنت «تاریخ انتقادی اجتماعی فرودستان» در ایران هنوز چندان شکل نیافته است. مقالهٔ حاضر تلاشی درزمینهٔ بسط این دیدگاه است.

چارچوب نظری

همان‌طور که گفته شد، فرودستان به‌طورکلی و فرودستان سازمان‌دهی‌نشده به‌طور خاص تا حوالی دههٔ ۵۰ و ٦۰ میلادی چندان موضوع توجه مستقل علوم انسانی نبوده‌اند. تاریخ‌نویسی تا این دوران اغلب به نوشتن تاریخ قدرتها محدود بوده است (تامپسون، ۲۰۱۷). بخشی از تاریخ‌نویسی هم که به تاریخ فرودستان اختصاص یافته است، اغلب تاریخ تشکلها

۱ - آبراهامیان در پیشگفتار بر ترجمهٔ فارسی «تکوین طبقهٔ کارگر در انگلستان» آثار تورج اتابکی، آصف بیات و استفانی کرونین را متأثر از رویکرد تامپسون به تاریخ‌نویسی دانسته است (تامپسون، ۲۰۱۷: ۱۰).

۲ - برای نمونه نگاه کنید به: زندگی کارگران کرد مهاجر؛ مطالعهٔ موردی کارگران میدان میوه و تره‌بار آل‌احمد تهران (۱۳۹۸)، در تقاطع سنت، فقر و جنسیت، یک مردم‌نگاری چندمیدانه در جنوب شهر تهران (۲۰۱۹)، کلوک؛ پژوهشی پیرامون کارگران ساختمانی در خرم‌آباد (۲۰۲۰) و انگار لال شده بودم...، یک مردم‌نگاری از کودکان کار افغانستانی در تهران (۲۰۲۰)، سیمای تهیدستان شهری در داستان‌نویسی معاصر فارسی (۲۰۲۱).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

و رهبران سازمانی فرودستان است. با برآمدن مکتب آنال در تاریخ‌نگاری فرانسه از یکسو و نوشته‌شدن کتاب «تاریخ طبقهٔ کارگر در انگلستان» به همت ای.پی.تامپسون در بریتانیا از سوی دیگر دورهٔ جدیدی در تاریخ‌نویسی فرودستان آغاز شد که فرودستان معمولی را مدنظر قرار داد.

بعدتر با تقویت گفتارهای «مطالعات فرهنگی» و اعادهٔ حیثیت از زندگی روزمره، آثار متعددی به مطالعهٔ زندگی روزمرهٔ فرودستان پرداختند و تاریخ‌نگاری اجتماعی فرودستان به‌مثابه یک حوزهٔ مستقل بیش از گذشته تثبیت شد. تلاش این تحقیقات که از نیمهٔ قرن بیستم آغاز شده است، خارج‌کردن فرودستان از حاشیهٔ تاریخ و نوشتن «تاریخ مردمان» و «تاریخ از پایین» بوده است (تامپسون،۲۰۱۷).

چنانکه تامپسون خود نوشته است: «می‌کوشم جوراب‌باف فقیر و پرزگیر لادایت و بافندهٔ چرخ‌دستی منسوخ و پیشه‌ور آرمان‌گرا و حتی فریب‌خوردهٔ جوآنا ساوت‌کت را از خفت فراوانی که نسلهای بعدی بارشان کرده‌اند، برهانم. حرفه‌ها و رسمهاشان چه‌بسا زوال‌یافته باشد، خصومتهاشان با نظام صنعتی جدید چه‌بسا کهنه‌پرستانه بوده باشد، آرمانهای جماعت‌گرایانه‌شان چه‌بسا خیالبافانه، توطئه‌های طغیان‌گرایانه‌شان چه‌بسا ناسنجیده، اما این روزگاران ناآرامی اجتماعی حاد را آنان به چشم دیدند نه ما. آرزوهاشان برحسب تجربهٔ خودشان معتبر بود. اگر هم قربانی تاریخ شدند و احکام محکومیتشان را در طول عمر خودشان گرفتند، هنوز کماکان قربانی مانده‌اند» (تامپسون، ۲۰۱۷). تامپسون نشان داد که «طبقه» از حیث تاریخی پدیده‌ای در حال تکوین است، نه واقعیتی از پیش داده‌شده. تامپسون طبقه را با مفهوم «رابطهٔ تاریخی» پیوند می‌زند و رابطه را نیز دارای سیالیتی می‌داند که باید در طول زمان مطالعه شود (تامپسون، ۲۰۱۷)؛ بنابراین چگونگی تکوین یا علل عدم تکوین تاریخی طبقه باید موضوع پژوهش تاریخی و اجتماعی قرار گیرد.

در سنت چپ، بخش بزرگی از این مطالعات در واکنش به گفتارهای ساختارگرایانه‌ای

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

شکل گرفت که با تأکید بر دوگانهٔ زیربنا روبنا یا اولویت‌بخشی به اثر ساختارها یا حتی با تأکیدی یک‌سویه بر مفهوم «بیگانگی» نقش سوژه‌ها در شکل‌دهی به حیات اجتماعی را نادیده می‌گرفتند و نسبت به پویاییهای زندگی روزمره بی‌اعتنا بودند.

از این حیث پژوهش حاضر در امتداد سنت نظری «تاریخ‌نگاری اجتماعی فرودستان» قرار می‌گیرد و تلاش می‌کند با مرکز قراردادن روزنامهٔ اطلاعات، تصویری از چگونگی بازنمایی یکی از مهم‌ترین گروههای فرودست، یعنی تهیدستان شهری، در این روزنامه در فاصلهٔ تأسیس این روزنامه تا کودتای ۲۸ مرداد به دست دهد. توصیفی از زمینهٔ اجتماعی این دوران با اتکا به مدارک تاریخی آن به ما کمک خواهد کرد که درک بهتری از وضعیت تهیدستان شهری در این دوره داشته باشیم.

اهمیت این دورهٔ زمانی از یک‌سو به تأسیس دولت مطلقهٔ مدرن و شیوهٔ مواجههٔ آن با فرودستان بازمی‌گردد و از سوی دیگر به امکانات کنشگری فرودستان در دورهٔ به نسبت آزاد سیاسی پس از شهریور ۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. روزنامهٔ اطلاعات به‌مثابه یک روزنامهٔ دولتی و منظم در انتشار، امکان دستیابی به بازنمایی پیوستهٔ فرودستان در این بازهٔ زمانی را فراهم می‌کند.

اما از سوی دیگر به نظر می‌رسد به‌ویژه در نسخهٔ ایرانی تاریخ‌نگاری اجتماعی فرودستان، نگاهی خیره و غیرانتقادی تا حد زیادی غلبه پیدا کرده است. نگاهی که درنهایت به درخشان‌سازی زندگانی فرودستان می‌پردازد و از تحلیل انتقادی زندگی و کنشگری آنان بازمی‌ماند. زندگی فرودستان در این روایت همواره و ضرورتاً پویاست و صورتهایی از مقاومت در آن جاری.

تداوم وضع موجود و مکانیسمهای مولد استثمار در کلیت، که فرودستان قدرت فراروی از آن را پیدا نمی‌کنند، در این روایت تا حد زیادی به حاشیه رانده می‌شود. این خوانش مستعد افتادن به دام «دنباله‌روی» به همان مفهومی است که لوکاچ استفاده کرده است؛

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

یعنی دنباله‌روی روشنفکران از مردم (لوکاچ، ۲۰۰٤). شاید بتوان گفت، این نگاه خیره و غیرانتقادی گاه محصول دو بدفهمی از آرای تامپسون است. نخست اینکه تامپسون نویسندهٔ تاریخ درازمدت است و ارزیابی خود از تکوین طبقهٔ کارگر و سوژگی فرودستان معمولی را در تاریخی درازمدت ارائه می‌کند. تامپسون ضمن نگارش این تاریخ درازمدت، به خطاهای مقطعی فرودستان مکرراً اشاره کرده و نگاه انتقادی خود به آنها را فرونگذاشته است، اما نویسندگان ایرانی متأثر از تامپسون اغلب برهه‌ای کوتاه از تاریخ را مطالعه کرده و نگاه انتقادی تامپسون را تا حد زیادی کنار گذاشته‌اند.

از سویی ساختن «ذات» -ولو پنهان و تصریح‌نشده- از نتایج مطالعهٔ «تاریخی» تامپسون باعث شده است تا پژوهشگران ایرانی مفاهیمی مانند خودانگیختگی و خلاقیت و کنشگری و اقتصاد اخلاقی را «ذاتی» فرودستان فرض کنند و در هر لحظه‌ای از تاریخ به دنبال این ویژگیها بگردند.

به‌این‌ترتیب یکی از مهم‌ترین ویژگیهای سنت تامپسونی، یعنی باور به گشودگی تاریخ و امکانی‌بودن آن، این بار به نفع ارائهٔ روایتی ضرورتاً مثبت از فرودستان نفی می‌شود. فراموش نباید کرد که تامپسون روایتگر تجربهٔ تکوین طبقهٔ کارگر در انگلستان و آن هم در یکی از درخشان‌ترین دوره‌های آن؛ یعنی سالهای ۱۷۸۰ تا ۱۸۳۲ بوده است و نه راوی تجربهٔ فرودستان در همهٔ تاریخ و جوامع.

از این حیث مقالهٔ حاضر تلاش می‌کند از سنت غالب «تاریخ اجتماعی فرودستان» در ایران فراتر رود و به «تاریخ‌نگاری انتقادی اجتماعی فرودستان» بپردازد. بازگشت به نظریهٔ انتقادی و حفظ مفاهیمی مانند «ازخودبیگانگی» (مارکس، ۲۰۰۸؛ لوفور، ۱۹۹۱، یگی، ۲۰۱٤) و «شیءوارگی» (لوکاچ، ۱۹۹۸) و «دنباله‌روی» (لوکاچ، ۲۰۰٤) و «کلیت» (لوفور، ۱۹۹۱؛ جی، ۱۹۸٤) و استفاده از این مفاهیم در متن «تاریخ‌نگاری اجتماعی فرودستان»، امکان نظری این فراروی را فراهم می‌کند. این شواهد تجربی است که در هر دورهٔ تاریخی تعیین

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]
[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

می‌کند باید وزن عمده را به خودانگیختگی و کنشگری فرودستان بدهیم یا به انفعال و ازخودبیگانگی آنها.

روش

روش این پژوهش تمام‌خوانی شمارگان روزنامهٔ اطلاعات در فاصلهٔ سالهای ۱۳۰۵؛ یعنی زمان تأسیس روزنامه تا ۱۳۳۲ بوده است.

انتخاب روزنامهٔ اطلاعات از دو حیث اهمیت دارد. یکی تداوم آن در بازهٔ زمانی طولانی که امکان مطالعهٔ روندی بازنمایی را در طول زمان فراهم می‌کند. در مطبوعات ایران از این حیث هیچ مورد مشابهی را نمی‌توانیم پیدا کنیم. دوم وابستگی آن به دولت که در کنار مطالعهٔ اسناد سیاست‌گذاری، امکان دستیابی به درک سیاست‌گذاران از فرودستان را به ما می‌دهد.

در تمام‌خوانی شمارگان روزنامهٔ اطلاعات هر آنچه به تهیدستان شهری در شهر تهران ارتباط داشته، استخراج شده است. علت تمرکز بر شهر تهران، آن است که بیشترین حجم اخبار پوشش داده‌شده به شهر تهران مرتبط است؛ چون تهران به دلیل تمرکز امکانات در آن همواره مقصد مهاجرت تهیدستانی بوده است که زندگی در مبدأ برای آنها به دلایل مختلف در مقطعی ناممکن شده است. از سوی دیگر داده‌های مرتبط با شهرهای دیگر تحلیلهای مستقلی می‌طلبد که احیاناً با زمینه‌های اجتماعی خاص آنها باید پیوند برقرار کند و نیازمند تحقیقات مستقلی است.

بنابراین با تمرکز بر اخبار مرتبط با تهیدستان شهری در تهران، در مرحلهٔ اول به تحلیل محتوای کمی متونی پرداخته‌ایم که به بازنمایی آنان اختصاص داشته‌اند. در مرحلهٔ دوم به تحلیل محتوای کیفی متون پرداخته و تلاش کرده‌ایم با استفاده از این روش به پرسشهای اصلی پژوهش بپردازیم. پرسشهای اصلی این تحقیق عبارت‌اند از چگونگی توصیف تهیدستان شهری، استراتژیهای مواجههٔ دولت با تهیدستان شهری، استراتژیهای مواجههٔ

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

تهیدستان شهری با دولت و استراتژیهای مواجههٔ خیرین با تهیدستان شهری.

تلاش می‌کنیم به این پرسشها در محدودهٔ آنچه در روزنامه بازنمایی شده، پاسخ گوییم. باید تأکید کنیم آنچه در اینجا به نقل از روزنامهٔ اطلاعات خواهد آمد، بازنمایی تهیدستان شهری در روزنامه‌ای دولتی است و نه ضرورتاً واقعیت زندگی تهیدستان. ما برای اینکه درکی واقع‌بینانه از چگونگی رقم‌خوردن این شیوهٔ بازنمایی داشته باشیم، با رجوع به اسناد و مدارک تاریخی و همچنین متن مذاکرات مجلس شورای ملی و مجلس سنا در این بازهٔ زمانی، شرحی از شرایط اجتماعی و اقتصادی این دوران ارائه خواهیم کرد که به ما کمک خواهد کرد تصویری واقع‌بینانه‌تر از وضعیت تهیدستان شهری تهران در این دوره داشته باشیم.

سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۳۲ ازآن‌رو اهمیت دارد که با تأسیس دولت مطلقهٔ مدرن در ایران و تلاش برای قراردادن تهیدستان شهری ذیل نظمی بوروکراتیک آغاز می‌شود و با پایان نخستین دورهٔ مهاجرت از روستا (سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲) پایان می‌پذیرد. توضیح اینکه تا قبل از ۱۳۲۰، به دلیل رونق تدریجی شهرها و وابستگی آنها به مصرف محصولات کشاورزی، روستاییان نیاز چندانی به مهاجرت به شهرها احساس نمی‌کنند و نرخ مهاجرت پایین است. از ۱۳۲۰، با اشغال کشور به دست متفقین و بروز بحرانهای اقتصادی، نخستین موج مهاجرت به شهرها آغاز می‌شود که تا ۱۳۳۲ ادامه دارد.

از سال ۱۳۳۲، با پایان تدریجی عوارض ناشی از جنگ دوم جهانی و همچنین پایان تحریمهای نفتی دولت مصدق و افزایش درآمدهای نفتی دولتهای پس از کودتای ۲۸ مرداد، سنخ متفاوتی از اقتصاد سیاسی شهر شکل می‌گیرد. در این دوره به‌تدریج شهر وابسته به محصولات کشاورزی جای خود را به شهر وابسته به درآمدهای نفتی می‌دهد و دوره‌ای جدید در مهاجرت از روستا به شهر آغاز می‌شود که تحلیل وضعیت تهیدستان شهری در آن پژوهشهای مستقلی را می‌طلبد (حسامیان و دیگران، ۱۹۸٤).

یافته‌ها را در پنج بخش ارائه خواهیم کرد: «شرایط اجتماعی ایران (۱۳۰۵-۱۳۳۲)»،

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

«تهیدستان شهری چگونه بازنمایی شده‌اند؟»، «استراتژیهای دولت در مواجهه با تهیدستان شهری» و «استراتژیهای تهیدستان شهری در مواجهه با دولت» و «استراتژیهای خیرین در مواجهه با تهیدستان شهری».

شرایط اجتماعی ایران (۱۳۰۵-۱۳۳۲)

با انقراض سلسلهٔ قاجار و تأسیس سلسلهٔ پهلوی در ۱۳۰٤، گام مهمی برای تأسیس «دولت مطلقهٔ مدرن ایرانی» برداشته شد (اکبری و واعظ، ۲۰۰۹). در شرایطی که کشور تجربهٔ جنگ جهانی اول را از سر گذرانده بود و با اقتصادی بحران‌زده و نظام بوروکراتیکی نضج‌نیافته دست‌به‌گریبان بود، شکل‌دهی به بوروکراسی مدرن و سرکوب نیروهای معارض اجتماعی دو وجه مهم فعالیت رضاشاه در دوران سلطنتش بود. تصویب قوانین جدید و نظم‌دهی به دادگستری ازجملهٔ این فعالیتها بود. منظور از بوروکراسی مدرن، مجموعهٔ ترتیباتی است که دولت پهلوی برای ادارهٔ امور کشور به وجود آورد. نهادهای جدید و سیاستهای ادارهٔ کشور، دو بخش اصلی بوروکراسی‌اند. افرادی که عهده‌دار آن نهادها و این سیاستها هستند، قشری را تشکیل می‌دهند که آنها را بوروکراتهای مدرن می‌نامیم.

روزنامهٔ اطلاعات حدود یک سال پس از تأسیس سلسلهٔ پهلوی به‌مثابه روزنامه‌ای دولتی فعالیت خود را آغاز کرد و می‌توان آن را یکی از گزارشگران دولتی نضج‌گیری این نظم نوین و بوروکراسی در حال تکوین در ایران دانست.

بخش مهمی از سرنوشت فرودستان از حیث چگونگی مواجهه با دولت نوپای پهلوی در قوانینی تعیین شد که در این دوره تصویب شدند. «قانون مجازات عمومی» مصوب ۱۳۰٤/۱۱/۷، از نخستین قوانینی است که در ابتدای تشکیل سلطنت پهلوی در مجلس مصوب می‌شود و با اشکالی از فرودستی تعیین نسبت می‌کند. در این قانون به‌طور مشخص «ولگردی» تعریف‌شده و جرم‌انگاری شده است:

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

«ولگرد کسی است که مسکن و مأوای مخصوص یا وسیلهٔ معاش معلوم و یا شغل یا حرفهٔ معینی ندارد، مگر اینکه سن او از پانزده سال تجاوز نکرده باشد. ولگردی خلاف محسوب می‌شود و مجازات آن مطابق باب چهارم تعیین خواهد شد.»

(مادهٔ ۲۷۳) در باب چهارم دربارهٔ مجازات «ولگردی و گدایی» چنین تعیین شده است:

«نسبت به کلیهٔ امور خلاف از قبیل عدم رعایت نظامات راجعه به بلدیه و نظمیه و صحیه، همچنین عدم رعایت نظامات راجعه به بلدیه و نظمیه و صحیه همچنین عدم رعایت نظامات راجعه به درشکه‌چیها و شوفرها و حفظ حیوانات و همچنین راجع به ولگردی و گدایی و فحاشی و استعمال الفاظ رکیکه در معابر عمومی و امثال آنها وزارت داخله نظامنامهٔ لازمه تهیه نموده و مقررات آن پس از تصویب وزارت عدلیه به‌موقع اجرا گذاشته خواهد شد، ولی درهرحال مجازاتی که به‌موجب نظامنامه مزبوره مقرر می‌شود، نباید از یک روز حبس و سه قران غرامت کمتر و از یک هفته حبس و پنج تومان غرامت بیشتر باشد» (قانون مجازات عمومی، ۱۳۰٤/۱۱/۷).

در این قانون آمده است:

اگر ولگرد تبعهٔ خارجی باشد، به امر دولت از کشور اخراج می‌شود (مادهٔ ۲۷٤).

با تصویب این قانون دو اصطلاح «ولگرد» و «گدا» بار حقوقی مجرمانه پیدا کرد و دولت موظف به برخورد قانونی با آنها شد. دقت در تعریف اصطلاح «ولگرد» نشان می‌دهد نداشتن شغل نیز ذیل همین مفهوم تعریف شده است. هرچند در این دوره هنوز استفاده از واژهٔ «بیکار» مرسوم نیست. در سال ۱۳۱۰، قانون دیگری در مجلس مصوب شد که مطابق

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

آن شهادت «اشخاص ولگرد و کسانی که تکدی را شغل خود قرار دهند» پذیرفته نمی‌شد (متن مذاکرات مجلس شورای ملی، دورهٔ دهم، ۱۳۱٤/۸/۸). به‌این‌ترتیب حقی اجتماعی از ولگردان و گدایان سلب شد.

چهار سیاست برخورد (حبس)، بازگرداندن به مبدأ، نگاهداری و وادارکردن به کار، در اسناد سیاست‌گذاری این دوره در مواجهه با تهیدستان شهری دیده می‌شود. برای نمونه در بخشنامهٔ وزیر کشور در ۱۳۱۸ چنین آمده است: «اشخاص عجزه را باید شهرداری حتی‌المقدور در محل مخصوص نگاهداری نموده و آنهایی که عاجز نیستند و گدایی و تنبلی را پیشه و حرفهٔ خود قرار داده‌اند ... با نهایت سختی به کار گمارند» (مالجو، ۲۰۲۱). همین سیاستها در دوره‌های بعد نیز دیده می‌شود. برای نمونه در نخست‌وزیری قوام در ۱۳۲٦ و رزم‌آرا در ۱۳۲۹(مالجو، ۲۰۲۱).

با توجه به نوسانات اقتصادی مداوم در کشور و ازدیاد تعداد ولگردان و بیکاران و گدایان در هنگام بحرانهای اقتصادی، انتظار مداخلهٔ دولت در دوره‌های بحران افزایش پیدا می‌کرد و همین مداخلات اغلب زندگی را برای تهیدستان شهری دشوارتر می‌کرد. در بازهٔ زمانی مورد مطالعهٔ پژوهش حاضر دوران اشغال ایران در طول جنگ دوم جهانی؛ یعنی سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲٤ و قحطی سالهای ۱۳۲۸-۱۳۲۹ دو برههٔ مهم زمانی از این حیث‌اند.

بنا به نوشتهٔ مصطفی فاتح «طبق آماری که بانک ملی منتشر می‌کند، شاخص هزینهٔ زندگی در سال ۱۳۱۵ شمسی صد بوده و در سال ۱۳۲۰ شمسی ۲٤۳ و در سال ۱۳۲۳ به ۱۰۳۰ بالغ گردید» (فاتح، ۱۹۵٦.) اشغال ایران به دست قوای متفقین و استفاده از محصولات غلهٔ ایران به‌ویژه گندم برای ارتش شوروی موجب قحطی و گرانی نان در فاصلهٔ سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲٤ شد. این ایام با خشکسالی و آفت‌زدگی محصول در برخی نقاط کشور همراه بود (آذری، ۱۹۹۲). در این دوران ۲۵ درصد از تولید گندم و جو و ۳۹ درصد از تولید پنبهٔ ایران کاسته شد (فوران، ۲۰۱۳). فشار دولت انگلستان برای افزایش نرخ لیره و پایین نگه‌داشتن

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

ارزش ریال، باعث چاپ فراوان اسکناس در دولت فروغی و تورم بی‌سابقه‌ای شد که از قدرت خرید مردم می‌کاست. توقف پروژه‌های عمرانی به‌دلیل بی‌پولی دولت هم بر میزان بیکاری می‌افزود (فاتح، ۱۹۵٦). این وضعیت از سال ۱۳۲۰ به اعتراض مردم در شهرهای مختلف منجر شد و تا ۱۳۲٤ تداوم یافت (طیرانی، ۱۹۹۳). قوانین متعددی برای جلوگیری از احتکار وضع شد (آذری، ۱۹۹۲). مشهور است که قوام‌السلطنه، نخست‌وزیر کشور در شهریور ۱۳۲۱ قرص نانی را روی میز کنفرانس مطبوعاتی خود گذاشت و گفت: «مشکل من این است، اگر بتوانم نان مرغوب در اختیار همهٔ ایرانیان قرار دهم، بقیهٔ مشکلات حل خواهد شد» (فوران، ۲۰۱۳). اوج‌گیری قحطی نان و اعتراض مردم به آن را در ماجرای «بلوای نان» در آذر ۱۳۲۱ می‌توان دید (مک‌فارلند، ۲۰۰٤).

در ارتباط با همین وضعیت در جلسهٔ ٤ مرداد سال ۱۳۲۲، برای دومین‌بار قوانین کشور پیرامون موضوع ولگردی در مجلس شورای ملی موضوع بحث قرار گرفت و مجازات ولگردی افزایش پیدا کرد. متن قانون مصوب‌شده به این شرح است:

> *«دولت مکلف است اشخاص مذکور در مادهٔ ۲۷۳ را به کار مناسب وادار نماید، درصورتی‌که از قبول کار امتناع نمایند و یا برای طفره از کار فرار کنند، به حبس تأدیبی از ۱۱ روز تا سه ماه و یا به پنجاه تا دویست ضربه شلاق محکوم می‌شوند. شلاق روزی بیش از پنجاه ضربه نباید زده شود» (مادهٔ ۲۷۳ مکرر).*

مصوبهٔ مجازات ولگردی نسبت به قانون قبلی تشدید شده است.

هنگام طرح این لایحه، برخی نمایندگان از تشدید مجازات به‌ویژه دربارهٔ اشرار و چاقوکشها دفاع می‌کنند. در جلسهٔ ۱۲ مرداد ۱۳۲۲ لایحهٔ وزارت دادگستری با این توضیح خوانده می‌شود: «چون مدتی است در کشور عده‌ای از اشرار از قبیل دزد و چاقوکش پیدا شده‌اند که موجب سلب امنیت عمومی گشته و با اینکه اغلب آنها به دادگاه جلب و تنبیه

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

شده‌اند، کیفر مقرر در روحیهٔ آنان تأثیر ننموده و امید نمی‌رود جامعه از دستبرد و تهدید آنها مصون بماند، برای حفظ امنیت افراد و استقرار نظم عمومی ماده‌واحدهٔ پیوست پیشنهاد و تصویب آن به قید دو فوریت درخواست می‌شود.» ماده‌واحدهٔ پیوست به این شرح است «وزارت کشور می‌تواند اشخاص بدسابقه و شرور از قبیل چاقوکش و دزد و جیب‌بر و امثال آنها را که سابقه ارتکاب این‌گونه اعمال را دارند، برای مدت معینی از دو ماه تا دو سال تبعید یا بازداشت نماید» (متن مذاکرات مجلس شورای ملی، دورهٔ سیزدهم، ۱۳۲۲/۵/۱۲).

نظم‌دهی به شهر و اصلاح قانون مجازات عمومی مجدداً در ۱۳۲٤ در مجلس شورای ملی موضوع بحث قرار می‌گیرد. در این قانون علاوه بر مجازات ولگردان بر مجازات «کسانی که با وجود قدرت و استطاعت (جسمانی) تکدی یا کلاشی را پیشهٔ خود قرار داده و از این راه زندگانی نمایند»، تأکید شده است (متن مذاکرات مجلس شورای ملی، دورهٔ چهاردهم، ۱۳۲٤/۹/۸).

در همین سال محمود نریمان، شهردار وقت تهران اظهار می‌کند: «اگر از ولگردی و تکدی در معابر و محلهای عمومی جلوگیری شود، امید می‌رود شهر تهران از این منظرهٔ غیرمطلوب و رقت‌آور بیرون آید» (مالجو، ۲۰۲۱).

در سالهای بعد نیز بحران اقتصادی و به‌ویژه قحطی و خشکسالی تداوم پیدا می‌کند و باعث رشد مهاجرت به شهرها می‌شود. شرحی مفصل و ارزشمند از مهم‌ترین این بحرانها و مهاجرتهای ناشی از آن در سالهای ۱۳۲۷ تا ۱۳۲۹ از آذربایجان به تهران و شیوهٔ مواجههٔ دولت و تهیدستان با آن در کتاب «کوچ در پی کار و نان» (مالجو، ۲۰۲۱) آمده است. انعکاس بحران ناشی از همین مهاجرتها را می‌توان در متن مذاکرات مجلس نیز مشاهده کرد. در اردیبهشت ۱۳۲۹ نخست‌وزیر کشور، رجبعلی منصور سیاست دولت در مواجهه با مهاجران را چنین توضیح داده است:

«یک کارهای فوری کردیم؛ چنانکه نتیجه‌اش را امروز آقایان می‌بینید و نتیجهٔ خوب هم

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

داد؛ بالأخره اینها جمع شدند، اعاشه شدند، پول بهشان داده شد، فرستاده شدند به محلهای خودشان. قریب ۲۰ هزار نفر بودند. الآن در کرج که یک مرکزی بود برای جمع‌آوری اینها متجاوز از ده هزار نفر شده بودند تا دو روز قبل ۱۸۰۰ نفر بیشتر باقی نماندند که تصور می‌کنم امروز شاید کمتر از هزار نفر باشند. تمام وسایل ممکنه نمی‌گویم خیلی عالی، ولی به اندازه‌ای که ضرورت داشت، برایشان فراهم آمد و به ترتیب و تدریج اینها به جاهای خودشان اعاده داده شدند و یک کارهای فوری و موقتی هم برای اینها تهیه شد. آقایان گفتند که این‌جور کارها با نقشه نبود، کارهای اساسی نبود، ما هم مقید نبودیم که به این فوریت کارهای با نقشه و با اساس بشود. منظور اساسی ما مشغول‌کردن اینها و اعانهٔ اینها بود. اینها را گفتیم که کارهایی هم بکنند در یک جاهایی. در یک راههایی برای درست‌کردن جاده‌ها، برای عریض کردن جاده، تسطیح جاده؛ یک جاهایی یک کارهای مفیدی بود؛ مثلاً در مغان یک سدی داریم یک دهی را که حسن‌خان لو هست و دارد از بین می‌رود، از همین وسایل استفاده شد، گفتیم آنجا هم کار کنند» (متن مذاکرات مجلس شورای ملی، دورهٔ شانزدهم، ۱۳۲۹/۲/۷).

در همین جلسه مهدی ارباب نمایندهٔ بلوچستان، تعداد افراد مهاجرت‌کرده از این استان در آن سالها را ۱۵۰ هزار نفر اعلام می‌کند که اندکی اغراق‌آمیز به نظر می‌رسد.

به‌طورکلی سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ را «دوره‌ای از رکود اقتصادی و رونق نهضتها و جنبشهای اجتماعی و سیاسی» نامیده‌اند (حسامیان و دیگران، ۱۹۸٤). در این سالها به‌واسطهٔ رکود بخش کشاورزی و کاهش مرگ‌ومیر در روستاها، مهاجرت از روستا به شهر به‌طور جدی آغاز شد؛ به‌طوری‌که جمعیت شهرنشین کشور در فاصلهٔ ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ از ۳۷۷۳۰۰۰ نفر به ٤۹۳٦۰۰۰ افزایش پیدا کرد (حسامیان و دیگران، ۱۹۸٤). نرخ رشد سالانهٔ جمعیت شهری که در ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰، ۱.٦٥ درصد است در ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ به ۲.۷۲ درصد رسید. به همین دلیل این دوره را «دورهٔ شروع مهاجرتهای داخلی در ایران» دانسته‌اند (حسامیان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

و دیگران، ۱۹۸٤). به‌واسطهٔ «توقف روند مدرنیزاسیون» در این دوره، حیات شهری دچار افول شد.

افول حیات شهری با کاهش تقاضا برای محصولات کشاورزی و افول حیات روستایی همراه شد و این مسئله بر شدت مهاجرت افزود (حسامیان و دیگران، ۱۹۸٤). البته به سبب افول حیات شهری، ظرفیت شهرها برای پذیرش نیروی کار محدود بود و همین مسئله از شدت مهاجرت به شهرها کاست و باعث پدیدآمدن میزانی از مهاجرت به خارج از کشور شد (حسامیان و دیگران، ۱۹۸٤). می‌توان تصور کرد که به میزان حادشدن وضعیت اقتصادی، هم به سبب زیادشدن فقر و بیکاری در شهرها و هم به سبب مهاجرت از روستاها به شهرها بر تعداد ولگردان و بیکاران و گدایان در شهرها افزوده شده است.

نکته‌ای که معمولاً در تحلیل فرودستان به‌ویژه از دههٔ ۲۰ به بعد از نظر دور می‌ماند، رابطهٔ آنان با مذهب است. همان‌گونه که محسن حسام مظاهری توضیح داده است، «سقوط رضاشاه باعث شده بود تا پتانسیل مهارشدهٔ مذهبی مردم به‌صورت ناگهانی آزاد شود و آنها با شور و هیجانی زائدالوصف، به آداب‌ورسوم تازه ممنوع شدهٔ پیشین روی آورند. در این میان، آیینهایی چون قمه‌زنی، قفل‌بندی، زنجیرزنی و شاخ‌حسینی نیز احیا شد و رواج یافت» (مظاهری، ۲۰۱۰). مظاهری اگرچه به رونق مذهب پس از شهریور ۲۰ توجه کرده است، اما فقط به بُعد سیاسی مسئله توجه کرده و از نقش قحطی و بحران اقتصادی در رجوع مردم بی‌پناه و مستأصل به مذهب غفلت کرده است.

می‌توان این فرضیه را طرح کرد که حداقل بخشی از رواج آنچه در زبان روشنفکرانی چون کسروی «نمایشهایی بی‌خردانه» (کسروی، ۱۳۷۷، به نقل از مظاهری، ۲۰۱۰) و در زبان جلال آل احمد در ترجمهٔ کتاب التنزیه لاعمال‌الشبیه علامه سید محسن امین «عزاداریهای نامشروع» (۱۳۲۲) نامیده می‌شد، واکنش مردم به وضعیت اجتماعی‌ای بود که در آن حتی از

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

تأمین نان خود عاجز بودند (کسروی، ۱۹٤٤؛ غلامرضا کاشی، ۲۰۲۰)، بی‌ارتباط نیست که در همین ایام شاهد قانون‌گذاری دربارهٔ اعمال خرافی و جرم‌انگاری آنها هستیم:

> *«کسانی که رمالی، جفر، تعبیرخواب، کف‌بینی، افسونگری، جادوگری، جن‌گیری، فالگیری، پیشگویی، چله‌نشینی، بخت‌گشایی و امثال آنها را وسیلهٔ معرکه یا دوره‌گردی قرار داده یا با بازکردن دکان یا خانه اعمال مزبور را پیشه و وسیلهٔ کسب و استفاده خود قرار دهند»، در قانون مجازات سال ۱۳۲٤، مشمول مجازات قلمداد می‌شوند (متن مذاکرات مجلس شورای ملی، دورهٔ چهاردهم، ۱۳۲٤/۹/۸).*

بنا بر پژوهش محسن حسام مظاهری تعداد اعلانات مربوط به عزاداری در روزنامهٔ اطلاعات از ٤۷ عدد در فاصلهٔ ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰، به ٤۸٦ عدد در دههٔ ۲۰ و ۱۲۲۷ عدد در دههٔ ۳۰ افزایش می‌یابد (مظاهری، ۲۰۲۰). با توجه به فرودست‌بودن اکثریت مردم ایران در این ایام می‌توان مدعی شد بخشی مهم از مخاطبین چنین جلساتی در شهرها را تهیدستان شهری تشکیل می‌دادند.

این فضای مذهبی به‌قدری قدرتمند است که حتی مراجع تقلیدی مانند آیت‌الله بروجردی را یارای مقاومت در برابر آن نیست. در نوشته‌های مرتضی مطهری آمده است: «یادم هست در سالهایی که در قم بودیم، در آنجا هم یک نمایشها و شبیه‌های خیلی مزخرفی در میان مردم بود. سالهای اول مرجعیت مرحوم آیت‌الله بروجردی (رضوان‌الله علیه) بود[1] که قدرت فوق‌العاده داشتند. قبل از محرم بود. به ایشان گفتند وضع شبیه‌خوانی ما این‌جور است. دعوت کردند، تمام رؤسای هیئتها به منزل ایشان آمدند. از آنها پرسیدند: شما مقلد چه کسی هستید؟ همه گفتند: ما مقلد شما هستیم. فرمودند: اگر مقلد من هستید، فتوای من این است

۱ - آیت‌الله بروجردی در سال ۱۳۲۳ وارد قم شد. مرجعیت ایشان در همین سالها به‌تدریج تثبیت شد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

که این شبیه‌هایی که شما به این شکل درمی‌آورید، حرام است. با کمال صراحت به آقا عرض کردند که آقا ما در تمام سال مقلد شما هستیم، الا این سه چهار روز که ابداً از شما تقلید نمی‌کنیم! گفتند و رفتند و به حرف مرجع تقلیدشان اعتنا نکردند» (مطهری، ۲۰۰۲).

گفته شده است که در سالهای ابتدایی دههٔ ۲۰ فقط در مشهد ناگهان ۱۷۰ هیئت مذهبی به وجود آمد (کاشی، ۲۰۲۰). همین فضای مذهبی در دهه‌های بعد تقویت می‌شود و باعث اقبال واعظانی همچون کافی، در میان فرودستان رانده‌شده به حاشیهٔ شهرها پس از اصلاحات ارضی می‌شود (کاشی، ۲۰۲۰). بخشهای مهمی از فرودستان مستأصل و ازجاکنده‌شده که اکنون «حاشیه‌نشینان شهری» یا «تهیدستان شهری» نامیده می‌شوند، به مذهب تقدیرگرا و آخرالزمانی کافی پناهنده شدند و منتظر ظهور منجی‌ای باقی ماندند که فقط چند سال بعد ظهور کرد. نقش گفتارهای تولیدشده توسط گروههای مذهبی مانند انجمن حجتیه در رواج گفتارهای منجی‌گرایانه در جامعه قابل‌توجه است. از حیث اثرگذاری بر فرودستان، اشخاصی مانند کافی و مهدیه‌ها نقشی بی‌بدیل در رواج منجی‌گرایی داشتند. در همین فضاست که تعداد اعلانات مربوط به عزاداری در روزنامهٔ اطلاعات که در دههٔ ٤٠، ١١٢١ عدد است، در دههٔ ۵۰ به ١٦٦١ عدد افزایش می‌یابد (مظاهری، ۲۰۲۰).

در طول تمام دوره‌ای که آصف بیات «مردم عادی» را مشغول «پیشروی آرام» می‌داند (بیات، ۲۰۰۰)، آنها مؤتلف استراتژیک منجی خود باقی ماندند. براساس توضیحاتی که داده شد، می‌توان این فرضیهٔ مقدماتی را طرح کرد که یکی از مهم‌ترین دلایلی که نظام برآمده از انقلاب به آنها اجازهٔ پیشروی آرام داد، همین ائتلاف استراتژیکی بود که خوانش معینی از مذهب چسب اصلی آن است. نقد مذهبی فرودستان، اغلب در «تاریخ‌نگاری اجتماعی فرودستان» مدنظر قرار نگرفته است و در «تاریخ‌نگاری انتقادی اجتماعی فرودستان» با به‌میان‌آوردن مجدد مفهوم «ازخودبیگانگی» موردتوجه قرار می‌گیرد؛ هرچند پرداختن تفصیلی به این فرضیه مستلزم مقاله‌ای مستقل است.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

بازنمایی تهیدستان شهری در روزنامهٔ اطلاعات

در این بخش نخست توضیح خواهیم داد که تهیدستان شهری تهران در روزنامهٔ اطلاعات چگونه بازنمایی شده‌اند. سپس به ترتیب استراتژیهای دولت در مواجهه با آنان، استراتژیهای تهیدستان شهری تهران در مواجهه با دولت و استراتژیهای خیرین در مواجهه با تهیدستان شهری تهران را شرح خواهیم پرداخت.

الف) تهیدستان شهری چگونه توصیف شده‌اند؟

خوانش روزنامهٔ اطلاعات در فاصلهٔ سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۳۲ نشان می‌دهد در خانوادهٔ واژگانی که برای نامیدن تهیدستان شهری از آنها استفاده شده، کلماتی چون «ولگرد»، «عمله»، «بیکاره»، «رعیت»، «فلاح»، «زارع»، «عاجز»، «درمانده»، «بینوایان»، «متکدیان»، «تیره‌بختان»، «گدایان»، «مستمندان» و «دهاتیها» به چشم می‌خورد. همین واژگان نشان می‌دهد دست‌کم بخشی از تهیدستان شهری مهاجرینی بوده‌اند که از روستاها روانهٔ شهرها شده‌اند.

به‌طورکلی با دو توصیف از تهیدستان شهری روبه‌روییم: نخست تهیدستان شهری به‌مثابه موجودات خطرناک و دوم تهیدستان شهری به‌مثابه بینوایانی قابل‌ترحم. این دو شیوهٔ بازنمایی با سیاستهایی که دولتها در ارتباط با آنان اجرا می‌کنند، دارای پیوندی دوجانبه است. سیاستهای سرکوبگرانه با بازنمایی تهیدستان شهری به‌مثابه موجودات خطرناک مرتبط‌اند و سیاستهای نمایشی و اصلاح‌گرانه با بازنمایی تهیدستان شهری به‌مثابه بینوایانی قابل‌ترحم.

برای نمونه بازنمایی نخست را می‌توانیم در تاریخ ۷ فروردین ۱۳۱۳، در خبری با تیتر:

> *«جمع‌آوری ولگردها و بیکاره‌ها» مشاهده می‌کنیم. در متن این خبر چنین می‌خوانیم «کسانی که فقط در شهر ولگردی می‌کرده‌اند، برای عملگی و راه‌سازی نقاط مازندران و خط آهن اعزام می‌شوند که در آنجا مشغول کار شوند. کسانی که رعیت و فلاح و زارع بوده و از دهات بدون جهت به شهر آمده و بیکار*

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

مانده‌اند، وسایل بازگشت آنها به دهات را فراهم نموده و مراجعتشان می‌دهند تا مشغول کار فلاحتی خود شوند. آنها که در شهر عملگی می‌نمایند و می‌توانند از عملگی زندگی نمایند، به شهر مراجعت می‌دهند که در نقاط معین برای عملگی هر روز خود را حاضر سازند و اشخاصی که عمله می‌خواهند، از آن نقاط معین عمله جمع‌آوری نمایند و بالاخره آنهایی که عاجز و درمانده از کار هستند، به مؤسسات مربوطهٔ بلدی فرستاده می‌شوند و بدین‌وسیله به ولگردی و بیکاری و بیماری در شهر خاتمه داده می‌شود و مناظر کثیف ولگردها برچیده خواهد شد. این یکی از بهترین قدمهایی است که برای تأمین رفاهیت و آسایش ساکنین پایتخت برداشته می‌شود. وجود ولگردها و بیکارها در شهر جز اینکه تولید فساد اخلاق، دزدی و مزاحمت مردم را نمایند، اثری نداشت و این اقدام مخصوصاً از لحاظ حفظ شأن اخلاقی شهر قابل‌تمجید است» (روزنامهٔ اطلاعات، ۱۳۱۳/۱/۷).

در این خبر با کنار هم آمدن ولگردی و بیکاری و بیماری و دزدی و فساد اخلاق و رعیت و فلاح و زارع و مناظر کثیف از یک‌سو و رفاه و آسایش ساکنین پایتخت و شأن اخلاقی شهر از سوی دیگر، دو شبکه از واژگان ساخته شده است که نشان‌دهندهٔ یک شیوهٔ نگرش روزنامهٔ دولت و احیاناً سیاستمداران آن دوره به بیکاری و ولگردی است. نگرشی که از ولگردها و بیکاران موجوداتی خطرناک می‌سازد که باید به حضور آنها در شهر خاتمه داد.

در گزارشی دیگر دربارهٔ میدان سنگلج که در آن زمان به خرابه تبدیل شده است، چنین می‌خوانیم: «اکنون این خرابهٔ وسیع در مرکز پایتخت محل کثافت و بیماری و شرارت افراد شده، مجاورین این محل مخصوصاً ساکنین کوچه‌هایی که متصل به خیابان بوذرجمهری است، شبها از دست سارقین راحتی و آسایش ندارند و در روز روشن جلوی چشم عدهٔ زیادی از عابرین در کوچه‌های متصل به این میدان جمعی از ولگردان یا قماربازان دیده

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

می‌شوند که به اعمال ناپسند خود ادامه می‌دهند» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۳/٤/۲۹). در این خبر نیز ولگردی و قماربازی و سرقت در کنار هم آمده است.

اما بازنمایی تهیدستان شهری همیشه به این اندازه منفی نیست. در برخی دیگر اخبار به‌ویژه آنان که با توجه مسئولین حکومتی به تهیدستان پیوند می‌خورد، شاهد بازنمایی متفاوتی از آنان هستیم. برای نمونه در ۱۳۲۰/۸/۲۸ در خبری با تیتر:

> *«از طرف اعلی‌حضرت همایونی بینوایان نگاهداری می‌شوند»، چنین می‌خوانیم: «هوا رو به سردی گذاشته و فصل زمستان آغاز گردیده است. بینوایان و تیره‌بختانی که به‌واسطهٔ فقر و ناتوانی قادر به تهیهٔ وسایل زندگی و پوشاک و غذای خود نیستند و باید از آنها نگهداری کرد و وسایل زندگی و مایحتاج آنها را تهیه نمود. به‌طوری‌که اطلاع حاصل کرده‌ایم، اعلی‌حضرت همایونی درصدد برآمده‌اند موجبات آسایش و رفاه این طبقهٔ مستمندان و بینوایان را فراهم نموده و در این فصل زمستان آنها را از آسیب گرسنگی و سرما برهانند» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۰/۸/۲۸).*

در این خبر، مستمندان و بینوایان و فقر و ناتوانی و گرسنگی و احتیاج به غذا و پوشاک و وسایل زندگی در یک‌سو و نگاهداری و رفاه و آسایش همان فقرا و رهاشدن از آسیب با کمک اعلی‌حضرت در سوی دیگر قرار گرفته است. تهیدستان شهری در این تصویر انسانهایی بلازده، قابل‌ترحم و نیازمند کمک ترسیم شده‌اند که ترسناک و غیراخلاقی و بیمار نیستند و وظیفهٔ اخلاقی، کمک به آنهاست.

استراتژیهای دولت در مواجهه با تهیدستان شهری را می‌توان در دودستهٔ اقدامات اصلاح‌گرانه (اعم از رفاهی، عمرانی یا آموزشی) و اقدامات سرکوبگرانه (جمع‌آوری، بازگرداندن به مبدأ) دسته‌بندی کرد (فولادیان و مقدم، ۲۰۲۱). اقدامات مردم را نیز می‌توان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

در دودستهٔ کلی اعتراضی (تجمع، اعتصاب) و درخواستی (نامه‌نگاری) دسته‌بندی کرد. در ادامه به شرح جداگانهٔ فعالیتهای دولت و تهیدستان شهری می‌پردازیم.

ب) استراتژیهای دولت در مواجهه با تهیدستان شهری

همان‌طور که گفته شد، سیاستهای دولت در مواجهه با تهیدستان شهری را می‌توان در دستهٔ کلی «سیاستهای اصلاح‌گرانه» و «سیاستهای سرکوبگرانه» مشاهده کرد که هریک چنانکه گفته شد، با شکلی از بازنمایی تهیدستان شهری مرتبط‌اند. تراکم بازنمایی هردو گونه سیاست در دو بازهٔ زمانی برجسته است. نخست سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ و دوم سالهای ۱۳۲۸-۱۳۲۹. هر دو دوره با بحران اقتصادی، قحطی و مهاجرت از روستا به شهر همراه است. در این ایام برخی اخبار انتقادی و توصیه‌هایی به مردم و مسئولین نیز در روزنامهٔ اطلاعات دیده می‌شود. برای نمونه در ۱۳۲۱/۱/۱۶، روزنامه در گزارشی خبر از «هنگامهٔ عالم‌گیر» و «آیندهٔ بس ناگواری از حیث مضیقهٔ زندگی و گرانی فوق‌العاده» می‌دهد و توصیه می‌کند:

> ***«حالا که چنین است خواربار و درنتیجه بهداشت عمومی رو به وخامت می‌گذارد، تشکیل کمیته‌های ملی برای جمع‌آوری اعانه و رسیدگی به وضعیت بینوایان کمال لزوم و ضرورت دارد» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱/۱/۱۶).***

در ۱۳۲۱/۸/۱۸ و ۱۳۲۱/۸/۲۲، دو گزارش با تیترهای «مهاجرت مردم دهات تهران» و «برای دهاتیها چه فکر کرده‌اند؟» در روزنامهٔ اطلاعات منتشر می‌شود. گزارش نخست خبر از این می‌دهد که «شنیده شده در این اواخر حدود صد هزار تن از دهات و روستاها به تهران کوچ کرده‌اند و یکی از علل مهم شلوغی و ازدحام در دکانهای نانوایی همین موضوع است.» این گزارش سه علت را برای مهاجرت روستاییان به شهر ذکر می‌کند:

- ارزان‌تربودن قیمت نان در تهران و خرید نان در تهران و فروش آن در دهات
- فروختن گندم خود و بی‌آذوقه‌ماندن

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

- ناتوانی در تأمین نان خود از راه رعیتی

نویسنده در ادامه با ابراز نگرانی از سرنوشت زراعت کشور پس از مهاجرت روستاییان، توصیه می‌کند کمیسیونی برای رسیدگی به این موضوع تشکیل شود (۱۳۲۱/۸/۱۸).

در گزارش دوم، نویسنده به جیره‌بندی نان اشاره می‌کند و شایعهٔ ندادن کوپن به مهاجرین جهت بازگرداندن آنها به دهات خود را نقد می‌کند. او می‌نویسد:

«باید ابتدا نان آنها را در ده تأمین نمود و آنگاه آنها را مجبور کرد که به دهات بازگردند و تا زمانی هم که این کار انجام نشده، باید در تهران به آنها نیز نان داد و نگذاشت گرسنه بمانند» (۱۳۲۱/۸/۲۲).

در سالهای بعد در گزارشهایی بر ضرورت آب‌رسانی و برق‌رسانی به جنوب شهر و نظافت آن (۱۳۲۰/٦/۳۱ و ۱۳۲۰/۷/۵ و ۱۳۲۰/۹/۱۹) ضرورت تأمین نیاز اهالی جنوب شهر به قابله (۱۳۲٦/۱۱/۱٤) و همچنین ضرورت درنظرگرفتن مکانهایی گرم برای اشخاص بی‌بضاعت در زمستان تهران (۱۳۲۷/۱۰/٦) تأکید شده است.

از سال ۱۳۲۸ مجدداً بازنمایی تهیدستان شهری با عناوینی چون «در همین تهران سه‌هزار نفر از جیب‌بری نان می‌خورند» به روزنامه بازمی‌گردد. در خبری به نقل از یکی از ساکنان تهران «ولگردان»، جیب‌برهایی ترسیم می‌شوند که پول جیب‌بری را «در راه عیاشی در قمارخانه‌ها و فاحشه‌خانه‌ها» خرج می‌کنند (۱۳۲۸/۳/۱۳).

در این سال خبری با تیتر «همه‌جا لخت و گرسنه» در روزنامهٔ اطلاعات درج شده است که خبر از بحران در زندگی تهیدستان شهری می‌دهد.

«من که هر روز از خیابانهای تهران عبور می‌کنم و اخیراً نیز مسافرتی در این مملکت کردم می‌بینم مردم روزبه‌روز فقیرتر و برهنه‌تر می‌شوند؛ درصورتی‌که قیمت چیت متری ۱۳ ریال است، سایر اجناس وارداتی به ثمن بخس در دسترس

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

خریدار گذاشته شده است. پس عیب از کجاست؟ به عقیدهٔ من ایران که پانزده میلیون جمعیت دارد، مصرف‌کنندهٔ به تمام معنای کلمه تقریباً ندارد و عایدی مردم بایستی صرف خرید خواروبار گران‌قیمت شود» (۱۳۲۸/٤/۲٤).

بنابراین هر دو تصویر تهیدستان شهری، در سالهای مختلف در اخبار روزنامهٔ اطلاعات قابل رؤیت‌اند.

ب-۱) سیاستهای سرکوبگرانه

سیاستهای سرکوبگرانه به صورتهایی چون جرم‌انگاری و برخورد، جمع‌آوری و بازگرداندن فرودستان به مبدأ ظاهر شده‌اند. نخستین این سیاستها به ۱۳۰۵/۸/۲٤ بازمی‌گردد، حدود هشت ماه پس از تصویب نخستین قانونی که ولگردی را جرم‌انگاری کرد. در این روز در خبری با تیتر «جمع‌آوری ولگردها» چنین می‌خوانیم:

«امروز در وزارت داخله کمیسیون راجع به ولگردها تشکیل گردیده و تا مقارن ظهر مشغول تصمیمات لازمه بودند که هرچه زودتر ولگردهای شهر را جمع‌آوری نموده و هریک را به شغلی مشغول نمایند» (روزنامهٔ اطلاعات، ۱۳۰۵/۸/۲٤).

با توجه به محدودیتهای فراوان دولت در ایجاد شغل در آن تاریخ چندان معقول نیست که دولت توانسته باشد شغلی برای ولگردهای جمع‌آوری‌شده فراهم کند. در سال ۱۳۱۳ چنانکه پیش‌تر اشاره شد، مجدداً خبر از جمع‌آوری و مشغول به کار کردن یا بازگرداندن فرودستان به شهرهای خود یا تحویل ناتوانان آنان به مراکز بلدی آمده است (۱۳۱۳/۱/۷).

تراکم اخبار سیاستهای سرکوبگرانه از ۱۳۲۰ به بعد است. در ۱۳۲۰/۸/۱٦، در خبری با تیتر «جمع‌آوری ولگردان و متکدیان» چنین می‌خوانیم: «در این چندروزه برای جمع‌آوری ولگردان و متکدیان از طرف ادارهٔ کل شهربانی اقدام سریعی مبذول گردیده و متکدیان و

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

اشخاص ولگرد را به‌وسیلهٔ مأموران جمع‌آوری نموده و به وضع آنها رسیدگی کرده‌اند. آنان که ناتوان و عاجز بوده، به نوانخانهٔ شهرداری اعزام داشته و کسانی که بیکاره و ولگرد بوده‌اند، با گرفتن التزام آزاد کرده‌اند که شروع به کار نموده و از تکدی خودداری نمایند. در اثر این اقدام در ظرف دیروز و پریروز عدهٔ متکدیان در شهر خیلی کمتر از روزهای پیش شده است» (۱۳۲۰/۸/۱۶). فردای آن روز نیز روزنامه خبر از جمع‌آوری ۸۵ ولگرد و متکدی از نقاط مختلف شهر داده است (۱۳۲۰/۸/۱۷).

همزمان با اوج‌گیری بحران نان در تهران اخبار این حوزه گسترده‌تر می‌شوند. در ۱۳۲۰/۱۲/۱۳، مجدداً خبری منتشر می‌شود مبنی بر اینکه:

> *«از چند روز به این‌طرف شهرداری مرتباً بینوایان و گدایان و افراد ولگرد را جمع‌آوری و به نوانخانه می‌فرستند و ضمناً کسانی که قادر به کارکردن می‌باشند، در مراکزی که شهرداری به عملیاتی اشتغال دارد، به کار وادار می‌شوند» (۱۳۲۰/۱۲/۱۳).*

در ۱۳۲۱/۶/۱۲ ذیل تیتر «جمع‌آوری زنان ولگرد و متکدیان» خبر جمع‌آوری «۲۰ نفر زنان ولگرد و ۲۵ نفر اشخاص سالمی که به تکدی مشغول بوده‌اند» و اعزام آنها به «محلهای مربوط» درج شده است (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۱/۶/۱۲). یک سال بعد مجدداً خبری با تیتر «اعزام متکدیان به دهستانهای خود» با این مضمون منتشر می‌شود: «از طرف شهرداری کلیهٔ ولگردها و متکدیان که در شهر پراکنده و مزاحم عابرین بودند، جمع‌آوری می‌شوند تا به خرج شهرداری به دهات و ولایات خود اعزام و آنها که مربوط به شهر تهران می‌باشند، در نوانخانه به خرج شهرداری نگاهداری می‌شوند» (۱۳۲۲/۷/۱۴).

برای چندمین بار خبر جمع‌آوری ۱۸۰ متکدی و انتقال آنها به نوانخانه در ۱۳۲۳/۲/۲۶ در روزنامه آمده است. در ۱۳۲۳/۹/۲۰ در متن خبر «اقدامات شدید برای جمع‌آوری گدایان

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

و ولگردان»، مصوبات کمیسیونی مرکب از شهردار تهران (ابتهاج)، رئیس شهربانی (سرپاس سیف) و فرماندار تهران (آقای سروش) آمده است:

«۱- اول قرار شد از روز ۲۲ آذر کلیهٔ فقرای شهر تهران جمع‌آوری و از اشخاص ولگرد جلوگیری شود. ۲- چون اشخاصی که از نوانخانه به بهانهٔ اینکه فقیر نیستند خارج می‌شوند، مجدداً مشغول به تکدی می‌شوند، بیست نفر پاسبان تحت ریاست یک نفر پایور اختصاص جمع‌آوری این قبیل اشخاص داده شد و امر شد مأمورین مرتباً هر گدایی را دیدند، فوری به نوانخانه بفرستند و آنان که گدا نیستند، طبق مقررات تعقیب شوند. ۳- وسایل قبول و نگهداری فقرا و بینوایان به طریق مقتضی فراهم، سپس برای اینکه بتوان به اشخاص بی‌بضاعت و آبرومند و همچنین کسانی که فقیر نیستند، ولی موقتاً دچار مضیقهٔ زندگی شده و در مخاطرهٔ مرگ واقع می‌شوند و اشخاصی که به‌واسطهٔ بی‌لباسی و نداشتن وسیلهٔ گرم‌شدن در معرض خطر هستند، کمک اساسی شود» (۱۳۲۳/۹/۲۰).

در خبر ۱۳۲۳/۹/۲۹ به جمع‌آوری ٤۰۰ نفر از بینوایان و تخصیص صد تخت‌خواب برای بینوایان بیمار اشاره شده است. (۱۳۲۳/۹/۲۹) در خبری دیگر به کمک پانصدهزار ریالی اعلی‌حضرت به شهرداری برای جمع‌آوری مستمندان و بینوایان اشاره شده است. مطابق این خبر محل اسکان بینوایان مکان سابق سربازخانهٔ نایب‌السلطنه است که ظرفیت اسکان چهارصد نفر را دارد. (۱۳۲٤/۱۰/۱۸) چند روز بعد در خبری دیگر به تشکیل «بنگاه حمایت از بینوایان» در شهرداری اشاره شده است که بودجهٔ ماهانهٔ آن ۱۸۰ هزار ریال پیش‌بینی شده و با کمک اعلی‌حضرت فعالیت خود را شروع کرده است؛ درعین‌حال به این نکته اشاره شده است که:

«روی‌هم‌رفته شهرداری نمی‌تواند بیش از دویست تا دویست‌وپنجاه نفری را

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

با این پانصدهزار ریال برای مدت دو ماه زمستان نگه دارد؛ زیرا در حدود یکصدوبیست‌هزار ریال آن تابه‌حال صرف خرید پتو و لباس این افراد شده و بقیه هم به مصرف خواهد رسید و از طرفی جمع‌آوری ۲۵۰ نفر هم زیاد تأثیری در کم‌کردن بینوایان شهر نمی‌کند» (۱۳۲٤/۱۱/۲).

این ارزیابی که در پایان دورهٔ بحرانهای ناشی از جنگ جهانی دوم و اشغال ایران آمده، حکایت از شکست سیاست جمع‌آوری بینوایان به‌عنوان مهم‌ترین سیاست دولت در مواجهه با بینوایان در چهار سال شدیداً بحرانی ۱۳۲۰ تا ۱۳۲٤ می‌کند. چنانکه در خبری دیگر نیز به این نکته اشاره شده بود که دولت توان جلوگیری از خروج متکدیان از اماکن نگهداری آنها را هم نداشته است. دولتهای ناکارآمد وقت، در مواجهه با بحرانهایی به ابعاد درگیری کشور با عوارض جنگ دوم جهانی بسیار ناتوان بوده‌اند و اقدامات آنها برای مواجهه با بیکاران ناشی از این بحرانها از محدودهٔ جمع‌آوری تعداد کمی از آنها، بازگرداندنشان به شهرهای مبدأ و احیاناً مشغول‌کردن تعداد کمی از آنها به کار فراتر نرفته است.

با پایان سال ۲٤ دیگر تا چند سال شاهد انتشار اخباری با مضمون جمع‌کردن بینوایان و بازگرداندن آنها به بلاد خود نیستیم. تا سال ۲۸ که شاهد اوج‌گرفتن مجدد قحطی و خشکسالی و به‌تبع آن بیکاری در کشور هستیم. مسئلهٔ بیکاران از این سال مجدداً در روزنامه بازنمایی شده است.

در رابطه با سیاستهای سرکوبگرانه در ابتدای سال ۱۳۲۹ خبر جمع‌آوری بیکاران بار دیگر در روزنامه منتشر می‌شود:

«تا امروز تعداد بیکاران جمع‌آوری‌شده در ساختمانهای ذوب‌آهن کرج بالغ بر ۱۳ هزار نفر شده است که اغلب افراد به شنیدن شایعهٔ پول و کار و نان در مرکز برای بیکاران از دهات و محل سکونت خود بدون هیچ‌گونه الزامی به راه افتاده و به

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

تهران آمده‌اند. در بین این افراد که بیشتر آنها آذربایجانی هستند، از هر شهرستان چندنفری دیده می‌شوند» (۱۳۲۹/۱/۱۷).

به نظر می‌رسد این بار ابعاد مداخلهٔ دولت وسیع‌تر بوده است. جماعت جمع‌آوری‌شده همان کسانی‌اند که داستان آنها را محمد مالجو در «کوچ در پی کار و نان» (۲۰۲۱) به‌تفصیل بیان کرده است. از حیث سیاست مواجهه با آنها در روزنامه چنین می‌خوانیم:

«آنهایی که زارع تشخیص داده شده‌اند، با وسایل نقلیه‌ای که فراهم خواهد شد یا با قطار به آذربایجان و محلهای خود عودت داده شوند و آنهایی که کارگرند، برای کار به نقاط مختلف فرستاده شوند. البته همان‌طوری که دیروز نیز اطلاع داده شد، قبل از تفکیک بیکاران زارع و کارگر کلیهٔ جوانان مشمول به خدمت نظام فرستاده می‌شوند... پس از خاتمهٔ رسیدگی به وضع بیکاران نگاهداری‌شده در کرج رسیدگی به وضعیت کارگران مشغول کار در اطراف راه تهران که حدود هشت‌هزار نفر هستند، شروع می‌گردد تا به همان ترتیب ابتدا مشمولین به خدمت نظام و بقیهٔ زارعین به دهات خود و کارگران به کار گمارده شوند... از بیکاران زارع تاکنون دسته‌جاتی به محلهای خود فرستاده شده‌اند» (۱۳۲۹/۱/۱۷).

درج خبری با تیتر «گداهای تهران جمع‌آوری می‌شوند» در تابستان ۱۳۲۹، نشان می‌دهد در این زمان شهر مجدداً با مسائل سالهای ۱۳۲٤–۱۳۲۰ روبه‌رو شده و همان راهکارهای قبلی دوباره پی گرفته می‌شوند:

«دولت از روز شنبه متکدیان، گدایان و ولگردان تهران را جمع کرده و در اردوگاهی که خارج از شهر تهران در نظر گرفته شده است، متمرکز خواهد ساخت. در این اردوگاه افراد سالم و نیرومند بلافاصله به نقاطی که راه‌سازی و آسفالت شروع شده است، برای کار اعزام خواهند شد و بیماران در پست امدادی

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

که در یکی از دهات نزدیک تهران تأسیس گردیده است، برای معالجه اعزام خواهند شد تا در صورت تمایل به اوطانشان اعزام و عودت داده شوند. افراد کور و افلیج که نه قابل معالجه و نه قادر به کار می‌باشند، بین مساجد مختلف تقسیم شده و نگهداری آنها به متولیان مساجد واگذار خواهد شد» (۱۳۲۹/٤/۲۸).

در این سال ظاهراً مشکل آلودگی هوای گودالهای جنوب شهر هم راه‌حل پیدا می‌کند:

«شهرداری امروز و بنا به وظیفه‌ای که در تأمین صحت اهالی جنوب شهر داشت، اقدام به اجرای قانون کرد و شب گذشته از چهار بعد از نصف شب با همکاری مأموران شهربانی و گردان مهندس لشگر گارد شاهنشاهی موفق شد کوره‌هایی که دود آنها به مناسبت نداشتن دودکشهای بلند هوای تمام جنوب را غیرقابل‌تنفس می‌نمود، از کار بیندازد. چون محتمل است در اثر ازکارافتادن ۲۵۰ کوره عده‌ای بیکار شوند، شهرداری قبلاً وسیلهٔ کارکردن و ارتزاق آنها را فراهم نموده است. به این معنی که تسطیح خیابان شوش از فردا شروع می‌شود و به‌طورقطع پس‌فردا کارگران کوره‌ها که بیکار شده‌اند، به کارکردن در این خیابان گمارده خواهند شد» (۱۳۲۹/٤/۲۹).

به نظر می‌رسد دولت در سالهای ۲۸ و ۲۹ همچنان ناکارآمد در مواجهه با مسائلی مانند بحران اقتصادی و قحطی و فقر بوده است، اما بر کارآمدی خود در سرکوب تهیدستان شهری افزوده است.

در ۲۸ اسفند ۱۳۳۰، مجدداً خبر جمع‌آوری هزار نفر از «اشخاص متکدی و بیکار» منتشر می‌شود. بنا بر این خبر:

«جوانان این عده برای مرمت راههای اصفهان و خراسان گماشته خواهند شد و اشخاص علیل و مریض که از راه تکدی امرارمعاش می‌کنند، از طرف شهرداری

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

به نوانخانه و محلهای دیگری که در نظر گرفته شده، اعزام و تحت‌نظر شهرداری از آنها پذیرایی خواهد شد... دیروز عصر ٤٥٠ نفر با قطار به شاهرود فرستاده شدند که در راه خراسان مشغول کار شوند» (۱۳۳۰/۱۲/۲۸).

همهٔ این موارد حکایت از اعمال اجبار بر فرودستان از سوی دولت دارد.

ب-۲) سیاستهای نمایشی

سیاستهای نمایشی اغلب معطوف به توزیع کالاهای اولیه مانند مواد غذایی یا بازدید از محل زندگی تهیدستان شهری است. تأسیس تعدادی از مؤسسات و سازمانهای خیریهٔ دولتی به این دوره مرتبط است و بازنمایی فعالیتهای آنها در روزنامهٔ اطلاعات قابل‌مشاهده است. برای نمونه جمعیت شیر و خورشید ایران در ۱۳۰۱ شمسی تأسیس می‌شود، بنگاه حمایت مادران و نوزادان در ۱۳۱۹. بنگاه حمایت مادران و نوزادان در سالهای نخست به دست فوزیه همسر مصری محمدرضا شاه اداره می‌شود.

سیاستهای توزیعی دولتی در این دوره معمولاً با اشاره به لطف و مرحمت بوروکراتها و درباریان و شخص شاه بازنمایی شده‌اند. به‌عنوان نمونه در خبری با تیتر «جمع‌آوری فقرا» در تاریخ ۱۳۱۲/۱۰/۷ آمده است:

«رضائیه- در تعقیب راپرت قبل راجع به جمع‌آوری فقرا و تهیهٔ اعانه که از طرف امارت جلیلهٔ لشگر اول شمال غرب در این باب نهایت جدیت مبذول و شخصاً نیز قریب سه‌هزار ریال کمک و مساعدت نموده‌اند، اینک قریب شصت نفر از مساکین مرد و زن را در مسجد حاجی‌خان مسکن داده و ازهرجهت وسایل آسایش آنها را از حیث غذا و سوخت و لحاف مهیا و در حدود صد نفر ممکن است کاملاً پذیرایی شود. به اشخاص بی‌بضاعت دیگر هم در منازل خود نان و سوخت داده می‌شود. برای چند نفر فقرای ارامنه و آشوری نیز برای هر قسمت

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

پانصد و ده ریال که جمعاً هزار و بیست ریال می‌شود، به‌وسیلهٔ نمایندگان آنها بذل اعانه شده، عموماً به شکرانهٔ این نعمت به دعای بقای ذات اقدس اعلی‌حضرت همایونی رطب‌اللسانند» (۱۳۱۲/۱۰/۷).

تراکم بازنمایی این سیاستها نیز به سال ۱۳۲۰ به بعد بازمی‌گردد؛ به‌ویژه پس از اشغال ایران در شهریور ۲۰ و شدت‌گرفتن بحران اقتصادی بازنمایی حضور درباریان در نقاط جنوبی شهر افزایش پیدا می‌کند. در خبر ۱۳۲۰/۸/۲۸ با تیتر «از طرف اعلی‌حضرت همایونی بینوایان نگاهداری می‌شوند»، چنین می‌خوانیم:

«برای انجام این امر مقدس و خیرخواهانه اینک محلی که واجد شرایط بهداشتی است، در جنوب شهر برای مسکن زنان بینوا، کودکان بی‌سرپرست و بی‌چیز، مردان ناتوان و درمانده در نظر گرفته‌اند و اینک مشغول تهیه و تکامل وسایل آن شده‌اند» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۲۰/۸/۲۸).

در ۱۳۲۰/۱۱/۲۸، اعلی‌حضرت همایونی به «آموزشگاه بینوایان» تشریف‌فرما می‌شوند (۱۳۲۰/۱۱/۲۸). در ۱۳۲۰/۱۲/۲۱ عطیهٔ ملوکانه شامل یک هزار دست لباس به نوآموزان بی‌بضاعت می‌رسد. در شبهای احیای سال ۱۳۲۱ اعلی‌حضرت، ٦ هزار نفر از بینوایان و مستمندان را اطعام می‌کنند (۱۳۲۱/۷/۸). در ۱۳۲۱/۹/۹، اعلی‌حضرت به کاروانسرای جواهریها که محل سکونت عدهٔ زیادی از بینوایان است می‌روند و با مشاهدهٔ وضعیت آنها دستور می‌دهند مقداری وجه و زغال به آنها داده شود (۱۳۲۱/۹/۹). در ۱۳۲۲/۱/۲۸، اعلی‌حضرت به‌طور ناشناس و با لباس معمولی «برای استفسار از حال بینوایان و مستمندان به محلات جنوبی شهر تشریف‌فرما شدند.» ایشان ضمن حضور در گودالهایی که سابقاً کوره‌پزخانه بوده‌اند، مقداری پول و لباس و دارو میان افراد مستمند توزیع می‌کنند (۱۳۲۲/۱/۲۸). در زمستان ۱۳۲۳ اعلی‌حضرت برای جلوگیری از انحلال درمانگاهی خیریه

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

در جنوب شهر به آن کمک می‌کنند (۱۳۲۳/۱۰/۱۶). بازدید شهردار تهران از مناطق جنوبی شهر موضوع خبری دیگری است (۱۳۲۵/۵/۵).

از سال ۱۳۲۵ شاهد بازنمایی درباریانی مانند اشرف پهلوی در ارتباط با بینوایان هستیم. خبر سخنرانی والاحضرت اشرف پهلوی در انجمن خیریهٔ خودش در مورد «امور خیریه و حمایت بینوایان» (۱۳۲۵/۳/۱۱) و خبر بازدید ایشان از گودالهای جنوب شهر (۱۳۲۵/۱۰/۹) از آن جمله‌اند. در یکی از این گزارشها آمده است:

«مردمان فقیر با لباسهای ژنده و زنان بیچارهٔ جنوب با چادرنمازهای پاره همه از خانه‌های خود بیرون ریخته، زنده‌باد والاحضرت! می‌گفتند» (۱۳۲۵/۱۰/۹).

در این دیدار والاحضرت متأثر می‌شوند و به شهردار تهران دستور می‌دهند ساختمانهایی در نقطه‌ای دیگر از شهر ساخته شود و اهالی گودالها به آن ساختمانها منتقل شوند. والاحضرت اشرف چندماه بعد مجدداً به بازدید منطقهٔ گودالهای تهران می‌روند و خبر درآغوش‌کشیدن کودکان جنوب شهر توسط ایشان در روزنامه درج می‌شود (۱۳۲۶/۲/۱۵).

در تاریخ ۱۳۲۶/۸/۹، والاحضرت شمس پهلوی ریاست عالیهٔ جمعیت شیر و خورشید ایران به بازدید از گودالهای جنوب شهر می‌روند (۱۳۲۶/۸/۹). چند روز بعد اعلی‌حضرت شخصاً به بازدید از مناطق جنوب شهر پرداختند (۱۳۲۶/۸/۱۶). در زمستان سال ۱۳۲۷ که ظاهراً سرمای شدیدی تهران را فراگرفته است، خبر حضور والاحضرت اشرف پهلوی در مناطق جنوب شهر و توزیع کوپنهای زغال به میزان ۲۲ کیلو در هر کوپن میان اهالی ساکن در گودالها در روزنامه منتشر می‌شود (۱۳۲۷/۱۰/۱۵). خبری که نشان می‌دهد وضعیت عمومی ساکنین گودالها به‌رغم بازدیدهای مکرر درباریان تفاوتی نکرده است. در ۱۳۲۷/۱۱/۱۲، سخن از حضور نمایندگان مردم جنوب شهر، آقایان حاج فلسفی واعظ، نقیب لاهوتی، حسن معیری و سید محمد پیامی در جلسهٔ هیئت‌وزیران برای تغییر محل زندگی اهالی گودالها به

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

میان آمده است. در این جلسه مصوب می‌شود هیئت‌وزیران مبلغ ۵ میلیون ریال برای این جابه‌جایی در اختیار شهرداری تهران قرار دهد (۱۳۲۷/۱۱/۲۰). حضور آقای فلسفی به‌عنوان نمایندهٔ مردم جنوب شهر، حکایت از پیوندهای قوی مذهبی میان مردم جنوب شهر و وعاظی مثل فلسفی می‌کند.

از فروردین سال ۱۳۳۱ شاهد بازنمایی فعالیتهای خیریهٔ ثریا پهلوی در ارتباط با فرودستان هستیم. این فعالیتها در قالب «جمعیت خیریهٔ ثریا پهلوی» انجام می‌شود و شامل تقسیم لباس و خوراک و زغال و برنامه‌ریزی برای تأسیس کانونهای کار در نقاط مختلف کشور می‌شود (۱۳۳۲/۹/۱۸، ۱۳۳۲/۱۱/۱۱).

این اخبار اغلب بازنمای تصویر مردم‌دوست مسئولین و درباریان و خرسندی و رضایت تهیدستان شهری از عنایات آنهایند.

ب-۳) سیاستهای اصلاح‌گرانه

بازنمایی سیاستهای اصلاح‌گرانه در مقایسه با دو دستهٔ اول بسیار کم است. منظور از این سیاستها، آنهایی است که به تغییری بنیادی در زندگی تهیدستان شهری منجر می‌شوند یا از طریق نهادسازی از مشکلات آنها می‌کاهند. برای نمونه روزنامهٔ اطلاعات در ۱۳۲۰/۱/۱۷ خبر از «گشایش زایشگاه بنگاه حمایت مادران» برای پذیرایی رایگان از «زنان باردار بینوا» با ظرفیت سی تخت‌خواب برای مادران و سی تخت‌خواب برای نوزادان داده است (۱۳۲۰/۱/۱۷). یا در گزارشی مهم به تاریخ ۱۳۲۰/۱/۲۱، به «سخنرانی عمومی پرورش افکار در جنوب شهر» پرداخته شده است. این سخنرانی با حضور «مأمورین دبیرخانهٔ سازمان پرورش افکار» برای «نوآموزان سالمند» برگزار شده است. موضوع آن «زیان خرافات» بوده است. سخنران اشاره کرده است که «سستی خرد و ناتوانی عقل آنگاه مدلل می‌شود که پندارهایی که پایهٔ آن بر وهم بنیاد گشته است، باورکردنی و مورد تصدیق باشد.»

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

در متن خبر آمده است که سخنران، سخنانش را چنین جمع‌بندی کرده است:

«در این عهد فرخنده که از پرتو توجهات شاهانه، آموزش‌وپرورش هادی و راهنمای همگان بوده و علم و دانش جایگزین خرافات و موهومات گشته است... جای آن دارد که از این خرمن دانش خوشه‌چینی نموده و با تحصیل علم و معرفت خود را از غرقاب بی‌سوادی که منشأ خرافات و موهومات‌پرستی است، نجات دهیم» (۱۳۲۰/۱/۲۱).

این خبر نشانه‌ای است از تقابلی که دولت رضاشاه و برخی روشنفکران آن دوره میان علم و دین درانداخته بودند و ذیل نام خرافات و موهومات به برخی باورهای دینی حمله می‌کردند. آنچه مهم است، رواج این باورها در جنوب شهر است که این سخنرانی برای مقابله با آن صورت گرفته است.

در خبر ۱۳۲۰/۹/۱۹ آمده است که تأمین برق فعلاً ممکن نیست و موکول به توسعه و تکمیل کارخانهٔ برق است (همان، ۱۳۲۰/۹/۱۹). خبر آسفالت بعضی خیابانهای جنوب شهر مانند خیابان مولوی و ساختن نهرهای خیابان خانی‌آباد ازجمله اخبار سیاستهای اصلاحی این سالهاست (۱۳۲۳/۷/٦)؛ همچنین اقداماتی برای مشروب‌کردن جنوب شهر از جمله خیابان سیروس به کمک آب کرج به دست شهردار تهران صورت گرفته است (۱۳۲٤/۳/۲۷).

در انتهای سال ۱۳۲٤، جنوب شهر تهران درگیر تب راجعه می‌شود و اخبار مبارزهٔ پزشکان با این بیماری در روزنامهٔ اطلاعات درج می‌شود. پزشکان در این خبر از نیاز به یک بیمارستان پانصد تخت‌خوابی خبر داده‌اند، اما رئیس بهداری وقت ضمن ابراز تأسف از کافی‌نبودن بیمارستان سیصد تخت‌خوابی اظهار می‌کند که شهرداری هم امکان کمک بیشتر ندارد (۱۳۲٤/۱۱/۲۹). حدود دو ماه بعد خبری دیگر از شیوع تراخم در جنوب شهر خبر می‌دهد:

«هر روز صدها مستمند و بیچاره دست یکدیگر را گرفته کورکورانه به سمت

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

بیمارستان شیر و خورشید می‌روند و چون وسیلهٔ معالجه به‌طور کامل در دسترس بیمارستان نیست، مبارزهٔ قطعی با این مرض میسر نیست» (۱۳۲۵/۱/۱٤).

در سال ۱۳۲۵، آقای مشایخی، کفیل شهرداری تهران، خبر از تهیهٔ نقشهٔ پنج‌سالهٔ شهرداری با چند اولویت می‌دهد: تعدیل نرخها، رفع کم‌آبی شهر، ساخت هزار خانه و فروش اراضی سنگلج. همهٔ موارد مستقیماً با وضعیت تهیدستان شهری مربوط است (۱۳۲۵/۱/۱۱).

اخبار منتشرشده در روزنامه نشان می‌دهد مشکل آب برخی مناطق جنوب شهر در سالهای بعد هم همچنان باقی است (۱۳۲۵/۱/۱٤). برای حل این مشکلات خبر حفر چاه آب جدیدی در خیابان مولوی در روزنامه آمده است (۱۳۲۵/۵/۵). خبر ساخت ساختمانهایی برای ادارهٔ مرکزی زایشگاه و درمانگاه بنگاه حمایت مادران و همچنین ساخت ساختمانهایی برای «بهداشت و مساعدت مردم» توسط والاحضرت اشرف در ۱۳۲٦/۸/۱٦ نشان‌دهندهٔ برخی اقدامات نهادی درباریان برای حل مسائل تهیدستان شهری است (۱۳۲٦/۸/۱٦).

به‌رغم این اقدامات، توصیف روزنامهٔ اطلاعات در سال ۱۳۲۸ از گودالهای جنوب شهر نشان می‌دهد مسائل همچنان باقی بوده‌اند:

«دیدن زاغه‌هایی که در گودالها از خشت و گل بالاآمده و در آن زاغه‌ها همین اشرف مخلوقات زندگی می‌کنند، همه را متأثر ساخت و از زندگی بیزار. در تحقیقاتی که از احتیاجات این ناحیه شد، این نتیجه به دست آمد که مردم فاقد همه‌چیز هستند، نه نان دارند و نه آب، نه روشنایی دارند و نه هوا برای تنفس که از گردوغبار و دود در کوره‌ها در زحمت هستند» (۱۳۲۸/۷/۷). مجدداً در ۱۳۲۸/۱۰/۱ کمیسیونی با حضور معاون وزیر کشور و شهردار تهران برای ساختن خانه‌های ارزان برای ساکنان «زاغه‌های جنوب شهر» تشکیل می‌شود» (۱۳۲۸/۱۰/۱).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

نشانی دیگر از تداوم بی‌حاصل‌بودن دستورات و کمیسیونها و بازدیدهای قبلی.

در انتهای سال ۱۳۲۸ پیرو تجمع جمعی از بیکاران در برابر مجلس اطلاعیه‌ای از جانب محمد ساعد، نخست‌وزیر وقت در روزنامهٔ اطلاعات درج می‌شود که از کارگران بیکار می‌خواهد با توجه به آغاز فصل کارهای ساختمانی «برای ثبت اسامی خود و اشتغال به کارهای ساختمانی به ادارهٔ کل آسفالت وزارت راه و شهرداری تهران مراجعه نمایند.» در این اطلاعیه همچنین آمده است که «به ادارهٔ کل شهربانی و ادارهٔ کل غله دستور داده شد برای تأمین نان عده‌ای که در راه مشغول به کار می‌شوند، اقدام لازم را به عمل آورند.»

درنهایت نخست‌وزیر تجمع‌کنندگان را چنین تهدید می‌کند:

«چنانچه به‌منظور تحریک اشخاص بخواهند مخل نظم و آسایش عمومی گردند، بدون تأخیر محرکین تعقیب و مجازات خواهند شد» (۱۳۲۸/۱۲/۹).

چند روز بعد اعلام می‌شود ٦۳۰۰ نفر از کارگران برای کار به نقاط مختلف اعزام شده‌اند و ۵۰۰ نفر دیگر نیز در حال حرکت می‌باشند. برای پرداخت دستمزد آنها ١٤ میلیون ریال از محل درآمد آسفالت اختصاص داده شده است. از طرفی چون وسایل کار برای ۳۵۰۰ نفر بیشتر موجود نیست، تقاضای مجددی برای تهیهٔ وسایل کار سه تا چهار هزار نفر دیگر صورت گرفته شده است. نان کارگران هم از جانب وزارت رفاه تأمین می‌شود (۱۳۲۸/۱۲/۲۵). نشانه‌ای دیگر از محدودیت امکانات دولت برای مداخله در بحرانها.

درج خبری مبنی بر «تهیهٔ آب برای ساکنین جنوب شهر» به کمک کانون کار و آموزش در سال ۱۳۲۹، نشان می‌دهد تا این سال همچنان معضل آب در مناطقی از جنوب شهر وجود داشته است (١٣٢٩/٤/٢٤). در سال ۱۳۳۰، خبری مبنی بر فرمان شاه برای ساختن «جنگل مصنوعی» برای بهره‌مندشدن ساکنان جنوب شهر از «هوای خوب و آزاد» منتشر شده است (۱۳۳۰/۲/۱۵).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

اخبار توزیع زمین میان ساکنان نازی‌آباد و همچنین ساخت خانه‌های ارزان‌قیمت برای ساکنان جنوب شهر در مکانی که موسوم به «کوی شاه» می‌شود، در سال ۱۳۳۲ در روزنامه بازنمایی شده است. تعداد این خانه‌ها ۵۰۰ دستگاه اعلام شده که در مرحلهٔ اول «بانک ساختمانی» ساخت صد دستگاه را آغاز کرده است (۱۳۳۲/۸/۲۲، ۱۳۳۲/۹/۹).

اخبار ساخت چند درمانگاه در جنوب شهر برای «مداوای کارگران بیمار» به دستور نخست‌وزیر و به دست «سازمان بیمه‌های اجتماعی» کمتر از یک ماه از کودتای ۲۸ مرداد در روزنامهٔ اطلاعات بازنمایی شده است، بنا بر خبر روزنامهٔ اطلاعات چنین درمانگاههایی قرار بوده در شهرستانها نیز ساخته شوند. نشانه‌ای از توجه نهادینه به وضعیت فرودستان در دولت دکتر مصدق (۱۳۳۲/۵/۱).

ج) استراتژیهای تهیدستان شهری در مواجهه با دولت

نخستین بازنماییهای مربوط به کنشگری تهیدستان شهری به سالهای ابتدایی دههٔ ۲۰ و انباشت مشکلات آنها بازمی‌گردد. همان‌طور که اشاره شد، این کنش‌گریها دو شکل داشته است: شکل غالب آن «درخواستی» است که بیشتر در قالب نامه‌نگاری است. شکل دوم کنشگری اعتراضی است در قالب تجمع و اعتراض.

بخش عمده‌ای از نامه‌ها به مسئلهٔ بی‌آبی اختصاص دارد. برای نمونه در تیتری با نام «کربلای تهران» مضمون نامهٔ «کانون جمعیت ستمدیدگان» به روزنامهٔ اطلاعات آمده است که در آن به بی‌آبی اهالی ساکن خارج دروازه خراسان در نزدیکی بی‌سیم پهلوی اشاره شده و این منطقه کربلای تهران نامیده شده است (۱۳۲۳/۳/۱۰). در نامه‌ای دیگر ساکنین چهارراه عباسی و خیابان گمرک با اشاره به فسخ قراردادهای اجارهٔ قنوات منطقه از شهرداری درخواست تأمین آب به‌وسیلهٔ حفر چاه و اجارهٔ مجدد آب داشته‌اند (۱۳۲۳/۵/۷). گزارش نامه‌های دیگری نیز با مضمون بی‌آبی در روزنامه دیده می‌شود (۱۳۲۳/۵/۲۶ و ۱۳۲۳/۵/۳۰).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

مسائل دیگری مانند تقاضای آسفالت خیابان مولوی (۱۳۲۳/۵/۱۰) یا تقاضای نظارت بر توزیع کالاهای انحصاری در حومهٔ تهران (۱۳۲۳/۷/۱۳) یا تقاضای تأسیس بنگاه دارویی برای اهالی چاله‌میدان در جنوب شهر (۱۳۲٤/۸/٦) در نامه‌نگاریهای مردم با روزنامهٔ اطلاعات دیده می‌شود.

از حیث کنشگریهایی که با تجمع و اعتصاب پیوند داشته است، در سال ۱۳۲۳ شاهد درج خبر اعتصاب رفتگران برای اضافه‌حقوق و لباس هستیم. در متن این خبر نخست شاهد وعده‌های شهردار تهران برای حل مسائل رفتگران هستیم و دوم این توضیح که:

«در پشت این اعتصاب دستهای ناپاکی برای اجرای مقاصدی توطئه می‌کنند» و اینکه «درصورتی‌که دست از اعتصاب بردارند، هرچه زودتر اقداماتی که در این خصوص شده، به نتیجه خواهد رسید و در غیر این‌صورت شهرداری مجبور می‌شود رفتگرهای جدیدی استخدام نماید و به خدمت آنها خاتمه داده خواهد شد. ولی تا وقتی‌که ما این خبر را برای چاپ به مطبعه می‌دهیم، اعتصاب رفتگرها باقی است و شهرداری مشغول استخدام مستخدمین جدید می‌شود» (۱۳۲۳/۵/۲۸).

در خبری دیگر در سال ۱۳۲۸، از کنشگری مردم جنوب شهر برای جلب‌توجه کاندیداهای انتخابات سخن گفته شده است:

«روز جمعهٔ گذشته جمعی از مردم خیرخواه جنوب شهر موضوع انتخابات را بهانه ساخته، عده‌ای را به کنار گودالها دعوت کرده بودند تا بیچارگی و بدبختی مردم آنجا را نشان بدهند و از آنها بخواهند توجهی هم به این قسمت شهر بنمایند. چادری در گوشهٔ میدانی زده شده بود تا مدعوین بتوانند در آن قرار گیرند، خارج این چادر هزارها نفر زن و مرد و بچهٔ ساکن این محل با وضع

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

فلاکت‌بار آمده بودند و به صحبتهای ناطقین که پشت بلندگو ایستاده بودند، گوش می‌دادند، ببینند آیا برای رفع بدبختی آنها نویدی داده می‌شود، از آسفالت خیابانهای آنها از برق، از آب صحبتی به میان می‌آید یا همچنان باید در تاریکی و بی‌آبی و گردوغبار به سر برند» (۱۳۲۸/۷/۷).

به نظر می‌رسد در سال ۱۳۲۸ به‌واسطهٔ خشکسالی و قحطی مجدداً مسائل اقتصادی در کشور اوج گرفته و واکنش تهیدستان شهری را در پی داشته است. در ۱۳۲۸/۱۲۱/٦ خبر:

«اجتماع عده‌ای بیکار» در باغ ملی و سپس میدان بهارستان در روزنامهٔ اطلاعات درج شده است. آنها پس از مواجهه با یک دسته پاسبان «وادار به تفرقه می‌شوند.» این افراد «معاششان به‌کلی مختل بوده و کار پیدا نمی‌کنند. عده‌ای که با آنها صحبت شد، سواد خواندن و نوشتن داشتند و سوابق کار خود را چه در شهر و چه در ده و رعیتی بیان نمودند» (۱۳۲۸/۱۲/٦).

چند روز بعد خبر قصد رانندگان وسایل نقلیهٔ موتوری برای اعتصاب و صرف‌نظرکردن آنها از آن به‌واسطهٔ تشکیل کمیسیونی در وزارت کار برای رسیدگی به مسائل آنها منتشر می‌شود (۱۳۲۸/۱۲/۱٤). در ۲٦ مرداد ۱۳۳۱ خبر تحصن ساکنان محلهٔ نواب تهران در شهرداری برای آسفالت شدن خیابانهای محله‌شان منتشر شده است (۱۳۳۱/٥/۲٦).

در ۱٦ بهمن سال ۱۳۳۱ «اعضای انجمن محلی جوادیهٔ جنوب غرب تهران» طی تلگرامی از تصمیم دولت دکتر مصدق برای «عمران اراضی موات» استقبال کرده‌اند، اما گفته‌اند برای ٦۰هزار نفر اهالی جوادیه که بیرون کمربند شهر زندگی می‌کنند و از فقدان «ابتدایی‌ترین وسایل زندگی» و «امنیت، فرهنگ، بهداشت، حتی نبودن یک حلقه چاه آب» رنج می‌برند نیز باید کاری شود (۱۳۳۱/٦/۱٦).

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

د) استراتژیهای خیرین در مواجهه با تهیدستان شهری

اخبار مربوط به فعالیتهای خیرین عمدتاً از دههٔ ۲۰ در روزنامهٔ اطلاعات بازنمایی شده‌اند. این اخبار حکایت از کمک مردم و انجمنهای خیریه به مستمندان (۱۳۲۱/۱/۱۶ و ۱۳۲۱/۱۱/۱۹ و ۱۳۲۲/۲/۱۲ و ۱۳۲۲/۱۲/۲۱) و تشکیل و تمرکز فعالیت انجمنهای خیریهٔ مردمی (۱۳۲۱/۵/۱۲ و ۱/۳۱/ ۱۳۲۲) و همکاری آنها با دولت و بهره‌مندی آنها از کمکهای دولتی (۱۳۲۱/۵/۱۲) و برگزاری مراسمهایی غیردولتی به نفع بینوایان می‌کند (۱۳۲۲/۱۰/۳).[1]

برای نمونه در ۱۳۲۲/۱۲/۲۱ آمده است که مطابق با تصمیم انجمن خیریهٔ عودلاجان، از روز ۲۰ اسفند به مدت ده روز در منزل آقای شاه‌حسینی ۳۰ خروار برنج و دو خروار روغن بین مستحقین محله توزیع خواهد شد از قرار هر خانوار چهارنفری، ده من برنج و ده سیر روغن بین ۷۵۰ خانوار (۱۳۲۲/۱۲/۲۱). در سالهای بعد اخباری مبنی بر کنشگری خیرین برای حل مشکل آب جنوب شهر تهران دیده می‌شود. برای نمونه دکتر اسفندیار یگانگی چاه آبی را به عمق ۷۰ متر در منطقهٔ باغ فردوس حفر می‌کند (۱۳۲۶/۸/۱۶).

در سال ۱۳۲۷، شورای محلی جمعیت عمران و آبادی معاونت عمومی شمیران به همت ۲۹ نفر از اعضای خود مبلغ ۱۱۲۰۰ ریال برای «تهیهٔ وسایل سوخت و خواروبار و پوشاک مستمندان» در زمستان آن سال تأمین کرده‌اند (۱۳۲۷/۱۰/۸). همان‌گونه که مشاهده می‌شود، کنشهای خیریه‌ای اغلب توزیعی است، اما گاه فعالیتهای بنیادی‌تری مانند حفر چاه را هم شامل شده است.

جمع‌بندی: دولت ناکارآمد و سوژهٔ ناتوان در تقلای بقا

بازنمایی تهیدستان شهری تهران در فاصلهٔ سالهای ۱۳۰۵ تا ۱۳۳۲ عمدتاً در وضعیتهای بحرانی است. آنها در بحرانها به خیابانها می‌آیند و در قالب ولگرد و بیکار و متکدی

1 - شب‌نشینی کانون محصلین دبیرستان البرز.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

رؤیت‌پذیر می‌شوند. بازنمایی تهیدستان شهری پیوندی با مهاجرت روستاییان به شهر در دوره‌های قحطی و بحران اقتصادی دارد: سالهای ۱۳۲۰-۱۳۲٤ و سالهای ۱۳۲۸-۱۳۲۹. با این وصف نخستین موج کوچ رعایای روستایی به شهر، نه در نیمهٔ دوم دههٔ ۲۰ (مالجو، ۲۰۲۱) که در سالهای اولیهٔ دههٔ ۲۰ و در جریان بحرانهای جنگ دوم جهانی رخ داده است. به‌طورکلی محورهای اصلی بازنمایی تهیدستان شهری در سالهای مختلف به شرح زیر است:

۱۳۲۰–۱۳۰۵: اخبار کم و پراکنده مربوط به ولگردها و متکدیان در شهر

۱۳۲٤–۱۳۲۰: ولگردها و متکدیان در شهر

۱۳۲۸–۱۳۲٤: وضعیت ساکنین گودالها

۱۳۲۹–۱۳۲۸: ولگردها و متکدیان در شهر

تهیدستان شهری تهران فقط در هنگامهٔ بحران و وضعیتهای بحرانی رؤیت‌پذیر می‌شوند، اغلب جمع‌آوری می‌شوند و به مبدأ بازگردانده می‌شوند و گاه به کاری موقت گماشته می‌شوند و همواره مشمول تفقد ملوکانه‌اند.

در ارتباط با شیوهٔ مواجههٔ دولتها با تهیدستان شهری می‌توان از «دیالکتیک ناکارآمدی» سخن گفت. به این معنا که اقتصادهای بحران‌زده و دولتهای ناکارآمد و ناتوان از حفظ منافع ملی و مداخله برای رفع اساسی مسائل اقتصادی به تولید تهیدستان شهری می‌انجامند. در شرایط بحرانی اقتصادی، سیاست مواجههٔ سرکوبگرانه با تهیدستان شهری تقویت می‌شود. فقط با فاصله‌گرفتن از بحرانهای اقتصادی است که شاهد تقویت سیاستهای اصلاح‌گرانه در قبال تهیدستان شهری هستیم.

در ارتباط با مواجههٔ تهیدستان شهری با دولت، آنها در فقدان نخستین ضرورتهای زندگی مانند کار و نان، اغلب به تقلا برای بقا مشغولند و به چیزی بیش از آن نه فکر می‌کنند و نه می‌توانند برسند. اخبار معدودی از تجمعات و نامه‌نگاریهای آنها در دست است که از حد

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

مطالبه برای رفع نیازهای اولیه فراتر نمی‌رود. در این شرایط آنچه محمد مالجو «فاعلیت منفعلانه» (مالجو، ۲۰۲۱) خوانده یا آصف بیات برای نامیدن کنشگری تهیدستان شهری چند دهه بعد، «پیشروی آرام مردم عادی» (بیات، ۲۰۰۰) نامیده است، چیزی جز تقلایی برای بقا نیست. تقلایی که ناتوان از ایجاد هرگونه تغییر در وضعیت کلی آنهاست.

فقدان مفهوم «کلیت» در چارچوبهای نظری مطالعهٔ تاریخ تهیدستان شهری به‌رغم فعالیت منفعلانه و پیشروی آرام تا پایان عمر با بحران کار و نان دست‌وپنجه نرم می‌کنند و در فقدان آموزش و سواد و بهداشت حتی قادر نیستند به این فکر کنند که چه عواملی آنها را به این روز انداخته است. فعالیت آنها بسیار محدود است. آنها را می‌توان «سوژهٔ ناتوان» نامید. اگرچه حدی از سوژگی را در کنشگریهای آنها می‌توان مشاهده کرد، اما کنشگری‌ای که همواره همراه با ناتوانی است، افقی محدود دارد و هرگز در تغییر وضع موجود موفق نیست؛ به‌ویژه که مذهب نیز در میان آنها اغلب به‌مثابه نیرویی ازخودبیگانه‌ساز حاضر است و آنان را به ائتلاف به نیروهایی وامی‌دارد که ای‌بسا دست‌کم در دوره‌هایی بیشترین نقش را در رقم‌زدن سرنوشت آنها ایفا کرده‌اند.

رشد چشم‌گیر مناسک مذهبی در دههٔ ۲۰، که می‌توان ادعا کرد بخش مهمی از مخاطبان آن را تهیدستان شهری تشکیل می‌دادند، دارای کمتر پیوندی با آگاه‌سازی تهیدستان از وضعیت اجتماعی خود است. این رشد در دهه‌های بعد تداوم می‌یابد. چیستی و کارکرد مذهب تهیدستان شهری در دهه‌های ٤٠ و ٥٠ که مخاطب واعظان بودند و نسبت و تمایزات آن با مذهب روشنفکران، جز در پژوهشهای معدودی موردمطالعه نبوده و آثار آن در سیاست نیز کمتر مطالعه شده است؛ درحالی‌که شباهت چندانی میان «مذهب واعظان» و «مذهب روشنفکران» نمی‌توان یافت.

به‌هرحال این وضعیت نشان می‌دهد همچنان باید «بیگانگی» در میان تهیدستان شهری را مطالعه کنیم و در بازنمایی «مقاومت» در زندگی آنها نباید راه افراط بپیماییم و در برابر

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

همچنان باید نقش تشکل‌یابی و سازمان‌دهی در میان فرودستان را جدی بگیریم. درنهایت باید گفت، از حیث سیاست‌گذاری طنز قضیه آن است که دو سیاست جمع‌آوری و بازدید تا امروز نیز دو محور اصلی کنشگری بوروکراسی در مواجهه با تهیدستان شهری است، در شرایطی که به نظر نمی‌رسد تحولی بنیادین در کلیت وضعیت «سوژهٔ ناتوان» رخ داده باشد.

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

- Abrahamian, Eervand (2015) ***People in Iran's politics***, Tehran: Cheshme Pub (in Persian)

- Akbari, Mohammad Ali; Vaez, Nafiseh (2009) A theoretical review of the nature of the first Pahlavi government, ***Tarikh-e-Iran***, No. 63, pp: 1-26. (in Persian)

- Al-Ahmad, Jalal (11992) ***Illegitimate Mournings, with an introduction by Seyyed Qasem Yahosseini***, Bushehr: Darya Press. (in Persian)

- Amini, Heiman (2018) ***The life of migrant Kurdish workers; A case study of the workers of Al-Ahmad fruit and vegetable market in Tehran***, Tehran: Brother Book. (in Persian)

- Atabaki, Touraj (2011) ***The state and the subalterns, the Rise and Fall of Authoritarian Modernism in Turkey and Iran***, translated by Arash Azizi, Tehran: Ghoghnous Pub. (in Persian)

- Atabaki, Touraj (2021) ***History of Subalterns***, translated by Yousef Saffari, Tehran, Cheshme Pub. (in Persian)

- Azari, Shahla (1992) Famine and the price of bread (1320-1324), ***Ganjine-y-Asnad***, No. 4 and 5, pp: 1-17. (in Persian)

- Bayat, Asef (2000) ***Street Politics***, translated by Asadollah Nabovi, Tehran: Shirazeh Publishing. (in Persian)

- Bayat, Asef (2011) ***Life as Politics***, translated by Fatemeh Sadeghi, Tehran: Engareh Internet Pub. (in Persian)

- Bloch, Mark (1984) ***Feudal Society (two volumes),*** translated by Behzad Bashi, Tehran: Aghah Pub. (in Persian)

- Braudel, Fernand (1993) ***Capitalism and Material Life***, translated by Behzad Bashi, Tehran: Ney. (in Persian)

- Burke, Peter (2014) ***The French Historical Revolution, Annales School (1929-1989),*** translated by Mohammad Javad Abdollahi, Tehran: Elm Pub. (in Persian)

- Cronin, Stephanie (2012) ***Bread and Justice in the Qajar Iran***, translated by Amirhossein Gholampour and Nima Shamsaei, Tehran: Zarf Pub. (in Persian)

- Fateh, Mustafa (1956) ***Fifty years of Iran's oil***, Tehran: Chehr Pub. (in Persian)

- Foran, John (2012) ***Fragile resistance***, translated by Ahmed Tadayon, Tehran: Rasa Pub. (in Persian)

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

- Fouladiyan, Majid, Moghadam, Melika (2022) ***from the residents to the help-seekers,*** a century of ups and downs in the life of subalterns, Tehran: Nahr Shahr. (in Persian)

- Gholamrezakashi, Shima (2019) ***preachers and popular religion; Public religion in the speech of the preachers of the second Pahlavi period, a doctoral thesis in sociology***, University of Tehran, (in Persian)

- Haq Nadari, Iraj (2019) ***Klook***, ***research about construction workers in Khorram Abad***, Tehran: Brother Book. (in Persian)

- Hesamian F, Etemad G, Haeri M (1984) ***Urbanization in Iran***, Tehran: Aghah Pub. (in Persian)

- ***Ettela'at newspaper*** (1305-1332). (in Persian)

- Jaeggi, Rahel(2014) ***Alienation***, London & NewYork: Verso

- Jay, M. (1984). ***Marxsism and Totality***. Cambridge: Polity Press.

- Kasravi, Ahmed (1944) ***Shiism***, Tehran: Peyman Pub, (electronic version). (in Persian)

- Lefebvre, H. (1991). ***Critique Of Everyday Life(Vol. 1).*** London & NewYork: Verso.

- Le Goff, Jacques (2022) ***New History***, translated by Abdullah Naseri, Tehran: Samt Pub.(in Persian)

- Lukacs, George (1998) ***History and Class Consciousness***, translated by Mohammad Jaafar Poivendeh, Tehran: Tajrobeh Pub. (in Persian)

- Lukacs, George (2004) ***Tailism and the Dialectic***, translated by Hassan Mortazavi, Tehran: Aghah Pub. (in Persian)

- Maljoo, Mohammad (2022) ***Immigration***, looking for work and bread, Tehran: Akhtaran Pub. (in Persian)

- Marx, Karl (2008) ***Economic and Philosophical Manuscripts of 1844,*** translated by Hassan Mortazavi, Tehran: Aghah Publ. (in Persian)

- Mazaheri, Mohsen Hessam (2010), ***Shia Media***, Tehran: International Publishing Company. (in Persian)

- Mazaheri, Mohsen Hoessam (2019) ***Majales-e Mazhabi in Contemporary Iran (5 volumes),*** Isfahan: Arma Publications. (in Persian)

- Mc Farland, S. (1383) The Tehran Bread Riot of December 1942, translated by Nader Mir Saeidi, ***Contemporary History***, No. 31, pp: 101-82. (in Persian)

- Motahari, Morteza (2002) ***collection of works number 17***, Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]

- Najmabadi, Afsaneh (2001), ***the story of the daughters of Quchan***, Tehran: Roshangaran. (in Persian)

- Qazvini, Payam Haider; Shorooqi, Ali (2022) ***The image of urban subalterns in contemporary story writing***, Tehran: Hamshahri. (in Persian)

- Sadeghi, Alireza (2017) Daily Life of urban subalterns, Tehran: Aghah Publishing. (in Persian)

- Saghafian, Sepideh (2018) ***at the intersection of tradition, poverty, and gender, a multi-field ethnography in the south of Tehran city***, Tehran: Kherad -e-Sorkh Pub. (in Persian)

- Salarvand, Sepideh (2019) ***As if I had become mute...,*** an ethnography of Afghan working children in Tehran, Tehran: Kherad -e- Sorkh Pub. (in Persian)

- Tayarani, Behrouz (2012) Second World War, Famine and People's Reactions to it (1320-1324), ***Ganjine-y-Asnad***, No. 9, pp: 20-31. (in Persian)

- Thompson, Edward Palmer (2016) ***The Formation of the Working Class in England***, translated by Mohammad Maljoo, Tehran: Aghah Pub. (in Persian)

[Downloaded from refahj.uswr.ac.ir on 2026-11-29]

[DOI: 10.32598/refahj.23.89.2940.4]